

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ»

ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ: ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Η εικόνα των Βαλκανίων στη ρωσική γραμματεία του 19^{ου} αιώνα:

Οι Βούλγαροι στα περιηγητικά κείμενα των Βίκτορ Γκριγκορόβιτς και Πορφυρίου

Ουσπένσκι

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΜΑΡΓΕΤΗ

A.M. 1120M014

Αθήνα, 2023

Τριμελής Επιτροπή

Ανδρέας Λυμπεράτος, Αναπληρωτής Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου
(Επιβλέπων)

Γιουλιάννα Μπόιτσεβα, Ερευνήτρια Γ΄ ΙΜΣ/ΙΤΕ

Αντώνης Χατζηκυριάκου, Επίκουρος Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Ελισάβετ Μαργέτη, 2023

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης, και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τη συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων της συγγραφέα.

Ευχαριστίες

Η εκπόνηση της παρούσας διπλωματικής εργασίας ήταν ένα δύσκολο έργο το οποίο δεν θα ολοκληρωνόταν χωρίς τις πολύτιμες συμβουλές και την επιστημονική καθοδήγηση του επιβλέποντα καθηγητή μου κ. Ανδρέα Λυμπεράτου. Τον ευχαριστώ για τη συνεχή υποστήριξη της προσπάθειάς μου, τόσο σε ακαδημαϊκό όσο και προσωπικό επίπεδο.

Θα ήθελα επίσης να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες στην επιστημονικά υπεύθυνη του ερευνητικού προγράμματος RICONTRANS, κ. Γιουλιάννα Μπόιτσεβα, για την εποικοδομητική συνεργασία και την ενθάρρυνση. Ως μέλος της φιλόξενης ερευνητικής ομάδας του RICONTRANS εμπλουτίστηκε η ακαδημαϊκή μου πορεία και υποστηρίχθηκε ουσιαστικά η φοίτησή μου στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα.

Ευχαριστώ πολύ τη διοίκηση του μεταπτυχιακού και ιδιαίτερα τη διευθύντρια του προγράμματος καθηγήτρια Λίνα Βεντούρα για την αρωγή στην ολοκλήρωση των σπουδών μου. Ευχαριστώ επίσης τον κ. Αντώνη Χατζηκυριάκου για την αξιολόγηση της διπλωματικής εργασίας μου ως μέλος της τριμελούς επιτροπής μου.

Η φοίτησή μου στο μεταπτυχιακό «Πολιτική Επιστήμη και Ιστορία» ήταν ακαδημαϊκός μου στόχος και κίνητρο, πριν ακόμη τελειώσω με το προπτυχιακό. Οι αντίξοες συνθήκες που δημιούργησαν τα lockdown μας στέρησαν την δια ζώσης παρακολούθηση των διαλέξεων, την καλλιέργεια συναδελφικών σχέσεων με τους συμφοιτητές και τις συμφοιτήτριές μου και την κοινωνική όψη της ιστορικής έρευνας και μελέτης. Απέναντι στο γενικό κλίμα απομόνωσης, απογοήτευσης και άγχους των τελευταίων ετών, ήμουν τυχερή να έχω ως ανάχωμα την Ελένη και την Αναστασία. Τις ευχαριστώ για την πολυετή φιλία, την αλληλεγγύη και την ανατροφοδότηση κατά τη συγγραφή της διπλωματικής.

Κλείνοντας αυτό το σημείωμα, θα ήθελα να ευχαριστήσω την οικογένειά μου, που βρίσκεται δίπλα μου αδιαπραγμάτευτα. Τέλος, ευχαριστώ τον σύντροφό μου Κωστή, για όλα.

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	7
Abstract	9
Εισαγωγή.....	11
Κεφάλαιο 1 Η Αυτοκρατορική Ρωσία και οι Ρώσοι περιηγητές στα Βαλκάνια	15
Η Ρωσία και το Ανατολικό Ζήτημα	15
Τα ιδεολογικά ρεύματα στη Ρωσία του 19 ^{ου} αιώνα και τα Βαλκάνια	24
Κεφάλαιο 2 Οι Ρώσοι ταξιδιώτες στα Βαλκάνια και τα περιηγητικά κείμενά τους..	31
Οι περιηγητές ως διαμορφωτές και εκφραστές της ρωσικής αντίληψης για τα Βαλκάνια τον 19 ^ο αιώνα.....	31
Βίκτορ Γκριγκορόβιτς, «Δοκίμιο για ένα ταξίδι στην ευρωπαϊκή Τουρκία»...37	
Πορφύριος Ουσπένσκι, «Η Αυτοβιογραφία μου»	44
Κεφάλαιο 3 Συμπεράσματα	50
Πηγές – Βιβλιογραφία	54

Περίληψη

Η παρούσα εργασία αποπειράται να διερευνήσει την πρόσληψη των υπό οθωμανική κυριαρχία κατοίκων των Βαλκανίων και ιδιαίτερα των Βουλγάρων στη ρωσική γραμματεία του 19^{ου} αιώνα. Πιο συγκεκριμένα, μέσα από τη συνεξέταση δύο ταξιδιωτικών κειμένων Ρώσων περιηγητών, αυτών του Βίκτορ Γκριγκορόβιτς και του Πορφυρίου Ουσπένσκι επιχειρεί να σκιαγραφήσει την πρόσληψη των Βουλγάρων στη βάση της σλαβικής τους καταγωγής και της ορθόδοξης συνείδησής τους στο πλαίσιο της δημιουργίας ενός πανσλαβικού αισθήματος που αναπτύσσεται κατά τη συγκεκριμένη περίοδο και αλληλεπιδρά με την εξωτερική πολιτική του ρωσικού κράτους, μέσα στο μεταβαλλόμενο και εν πολλοίς αντιφατικό πολιτικό σκηνικό του 19^{ου} αιώνα. Μέσα από τα κείμενα αυτά, που συμβάλλουν αναδραστικά και στην καλλιέργεια της ρωσικής συνείδησης, αναπτύσσονται αισθήματα συμπάθειας και αλληλεγγύης προς τους σλαβικούς λαούς που έχουν ως αποτέλεσμα την έκκληση για αρωγή από το ρωσικό κράτος στην προοπτική της καλλιέργειας και της ανάπτυξης της σλαβικής τους συνείδησης και στην αποτίναξη της καταπίεσης που συντελείται τόσο από την οθωμανική κυριαρχία όσο και από τους πολιτισμικά επεκτατικούς ομόδοξους Έλληνες.

Λέξεις-κλειδιά: Ρώσοι περιηγητές, Οθωμανικά Βαλκάνια, Περιηγητικά Κείμενα, Πανσλαβισμός, Βούλγαροι.

Abstract

The present thesis aims to investigate the perception of Balkan residents, with a particular focus on the Bulgarians living under Ottoman rule, in the Russian literature of the 19th century. Specifically, through the examination of travelogues written by two Russian explorers, Viktor Grigorovich and Porphyrius Uspensky, the study seeks to outline how the Bulgarians were perceived based on their Slavic heritage and Orthodox identity, against the backdrop of an emerging Pan-slavic sentiment during that period and of its interaction with the foreign policy of the Russian state, in the context of the dynamic and largely contradictory political landscape of the 19th century. Though these texts, which contributed in a recursive manner in shaping Russian consciousness, feelings of sympathy and solidarity towards the Slavic peoples are cultivated, resulting in an appeal for assistance by the Russian state in fostering and nurturing their Slavic consciousness and in resisting against the oppression imposed by both the Ottoman rule and the culturally expansionist co-religionist Greeks.

Keywords: Russian Travelers, Ottoman Balkans, Travelogues, Panslavism, Bulgarians.

Εισαγωγή

Το ερευνητικό ενδιαφέρον που απολήγει στο θέμα της εργασίας «Η εικόνα των Βαλκανίων στη ρωσική γραμματεία του 19^{ου} αιώνα: Ορθοδοξία, τέχνη και πολιτική επιρροή» προέκυψε μέσα από την ακαδημαϊκή διαδρομή μου στο προπτυχιακό πρόγραμμα του ΕΚΠΑ *Ρωσική Γλώσσα και Φιλολογία και Σλαβικών Σπουδών* και ωρίμασε στους κόλπους του παρόντος μεταπτυχιακού *Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας* του Παντείου, όπου εστίασα στα ριζοσπαστικά κινήματα που εκφράστηκαν στην (και για την) περιοχή της Μακεδονίας κατά τον 20^ο αιώνα, καθώς και σε πτυχές του *Μακεδονικού Ζητήματος*. Η επακόλουθη συμμετοχή και δραστηριότητά μου στο ερευνητικό πρόγραμμα RICONTRANS, έστρεψε την προσοχή μου στον πλούτο των περιηγητικών κειμένων, καρπών των ταξιδιών Ρώσων σε σημαντικά διοικητικά και θρησκευτικά κέντρα της Χερσονήσου.¹

Τα κείμενα Ρώσων διανοουμένων, περιηγητών και συγγραφέων που προέρχονται από ποικίλα περιβάλλοντα, θρησκευτικά, πολιτικά ή αμιγώς ακαδημαϊκά, αποτυπώνουν τον τρόπο που συνεργεί μια πλειάδα παραγόντων. Η βούληση της Αυτοκρατορικής Ρωσίας να ηγεμονεύει στο μεταβαλλόμενο πολιτικό σκηνικό, η οποία ενισχύεται από την σταδιακή αποχώρηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από τα Βαλκάνια και τα επαναστατικά πολιτικά κινήματα που τη συνοδεύουν, θέτει σε κίνηση μία σειρά διαδικασιών. Από το στενό περιβάλλον των αυτοκρατόρων μέχρι τα θρησκευτικά και πανεπιστημιακά ιδρύματα λαμβάνονται πρωτοβουλίες να χρηματοδοτηθούν επιστημονικές αποστολές. Αυτή η κίνηση έχει ως αποτέλεσμα την συγγραφή πληθώρας έργων τόσο κατά την διάρκεια όσο και μετά το πέρας αυτών των περιηγήσεων.

Σημαίνουσες προσωπικότητες αναλαμβάνουν την τιμητική ευθύνη να ταξιδέψουν στα Βαλκάνια, να διεξαγάγουν επιτόπια έρευνα και να καταγράψουν τα ευρήματά τους σχετικά με τις εθνότητες που κατοικούν στα Βαλκάνια, τα γεωγραφικά τους όρια και το επίπεδο της αυτοσυνείδησης της θρησκευτικής, κοινωνικής ή εθνικής

¹ Η παρούσα διπλωματική εργασία είναι αποτέλεσμα έρευνας που πραγματοποιήθηκε εντός του έργου RICONTRANS: *Οπτική κουλτούρα, ευσέβεια και προπαγάνδα: Μεταφορά και υποδοχή ρωσικής θρησκευτικής τέχνης στα Βαλκάνια και την Ανατολική Μεσόγειο (16ος - αρχές 20ού αι.)*. Το έργο έλαβε χρηματοδότηση από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο Έρευνας (ERC) στο πλαίσιο του προγράμματος έρευνας και καινοτομίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης Ορίζοντας 2020 βάσει συμφωνίας επιχορήγησης με αριθμό 818791.

τους ταυτότητας. Επιπλέον διερευνούν τα χαρακτηριστικά που έχουν οι διακριτές αυτές κοινότητες και πώς αξιολογείται η ιδέα μιας *σλαβικής κοινότητας* λαμβάνοντας υπόψη το «αδιάψευστο» της ιδίως όμμασι μαρτυρίας; Η έρευνά τους ακόμα εστιάζει στις κοινότητες που ανθούν πολιτισμικά και στον τρόπο με τον οποίο το πετυχαίνουν. Ουσιαστικά, αυτές οι μελέτες ανοίγουν έναν κόσμο γνώσης και δυνατοτήτων όχι μόνο στα κέντρα λήψης αποφάσεων, την Αυλή ή τα Υπουργεία, αλλά με την δημοσίευσή τους στον Τύπο γίνονται κτήμα της δυναμικής ρωσικής κοινής γνώμης που κατά τον 19^ο αιώνα χαρακτηρίζεται από έντονο πόλεμο ιδεών.

Απομονώνοντας το Βουλγαρικό Ζήτημα στη μελέτη αυτών των έργων, μου ανακύπτουν τα εξής ερωτήματα: Ποιο είναι το πολιτικό περιβάλλον στην εσωτερική και εξωτερική πολιτική της Ρωσίας μέσα στο οποίο γεννιούνται αυτές οι ερευνητικές αποστολές και ποια είναι η πρόσληψη των αποτελεσμάτων τους πίσω στη Ρωσία; Ακόμη πιο κεντρικά, τι εικόνα αποκομίζουν οι Ρώσοι ερευνητές για τις περιοχές και τους ανθρώπους που μελετούν, αφού πια έρχονται σε άμεση επαφή με εθνότητες ή θρησκευτικές κοινότητες, τους ηγέτες και τους αξιωματούχους τους ή τα «απλά» μέλη τους; Ποιες προϋπάρχουσες αντιλήψεις τους διαψεύδονται και ποιες επιβεβαιώνονται και, εν κατακλείδι, πώς η εμπειρία τους ωθεί να επανακαθορίζουν την άποψή τους για τη σχέση της Ρωσίας με τους Σλάβους της Βαλκανικής; Θέτοντας αυτά τα ερευνητικά ερωτήματα στην εργασία μου, θα επιχειρήσω να εντοπίσω τις απαντήσεις σε μια συγκριτική μελέτη των κυριότερων έργων που έχω επιλέξει, ενώ ταυτόχρονα θα αναδεικνύονται οι θεματικές που θα μας βοηθήσουν στην αρτιότερη ανάλυσή τους.

Τα έργα που θα αποτελέσουν τη βάση της μελέτης μου είναι το «Очерк путешествия по европейской Турции» (εφεξής «Δοκίμιο για ένα Ταξίδι στην Ευρωπαϊκή Τουρκία») του σλαβολόγου Βίκτορ Ивάνович Григорόвич (Βίκτορ Γκριγκορόβιτς) που εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1848 και το «Книга бытия моего» («Η Αυτοβιογραφία μου») του επισκόπου Κωνσταντίν Алексáндрович Успенский (Πορφυρίου Ουσπένσκι) που εκδόθηκε το 1894.

Στο πρώτο κεφάλαιο και στην πρώτη ενότητα θα επιχειρήσω να περιγράψω το ευρωπαϊκό περιβάλλον του 19^{ου} αιώνα μέσα στο οποίο παρεμβαίνει η Αυτοκρατορική Ρωσία και τα επίδικα της εξωτερικής της πολιτικής στα Βαλκάνια στο πλαίσιο του Ανατολικού Ζητήματος. Στη δεύτερη ενότητα θα αναλυθούν τα χαρακτηριστικά του κυρίαρχου ρωσικού πατριωτικού και εθνικιστικού λόγου και η σύζευξή του με την

εξωτερική πολιτική στα Οθωμανικά Βαλκάνια, ενώ θα αναλυθεί περαιτέρω το πνευματικό ρεύμα των Σλαβόφιλων σκιαγραφώντας ένα περίγραμμα των θεωρητικών του κέντρων, των βασικών του εκπροσώπων και της επίδρασής του εντός και εκτός των αυτοκρατορικών συνόρων. Στο δεύτερο κεφάλαιο στην πρώτη ενότητα αναλύονται οι περιηγητές ως διαμορφωτές και εκφραστές της ρωσικής αντίληψης για τα Βαλκάνια, και στην δεύτερη παρατίθενται και σχολιάζονται τα κυριότερα σημεία των επιλεγμένων έργων πάνω στους άξονες των τεθέντων ερευνητικών ερωτημάτων. Τέλος, στο τρίτο κεφάλαιο καταγράφονται τα συμπεράσματα της εργασίας.

Κεφάλαιο 1

Η Αυτοκρατορική Ρωσία και οι Ρώσοι περιηγητές στα Βαλκάνια

Η Ρωσία και το Ανατολικό Ζήτημα

Η Ρωσική Αυτοκρατορία εισέρχεται στον 19^ο αιώνα με κεκτημένη ταχύτητα, ως κοινωνός της ελίτ των ευρωπαϊκών δυνάμεων, απότοκο των πολιτικών που εφάρμοσαν οι τσάροι και αυτοκράτορες των προηγούμενων αιώνων, ιδιαίτερα ο Πέτρος Α' (1682–1696) και η Αικατερίνη Β' (1762–1796). Ενώ τα δυτικά της σύνορα κατά τη διάρκεια του αιώνα παραμένουν σχετικά σταθερά (με την εξαίρεση της συνεχούς έντασης στην Πολωνία), η Αυτοκρατορία, μετά την οριστική εξουδετέρωση της ναπολεόντειας απειλής κατά τον «Πατριωτικό Πόλεμο» του 1812, επιλέγει τον δρόμο της διπλωματίας για να ελέγχει την ισορροπία των ευρωπαϊκών δυνάμεων. Φαίνεται ότι το κύριο αγκάθι στο ευρωπαϊκό οικοδόμημα μετά το Συνέδριο της Βιέννης (1814–1815), ήταν οι σχέσεις με την Οθωμανική Αυτοκρατορία και το ζήτημα των χριστιανικών πληθυσμών της. Η πρόσληψη της πολιτικής και οικονομικής αστάθειας της αυτοκρατορίας αλλά και το παρόν και το μέλλον των ευρωπαϊκών εδαφών της αυτοκρατορίας κωδικοποιήθηκε ως «το Ανατολικό Ζήτημα» και απασχόλησε την ευρωπαϊκή πολιτική μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

Θέτοντας το Συνέδριο ως τη βάση της *Παλινόρθωσης* στην Ευρώπη, μπορούμε να κατανοήσουμε το πολιτικό περιβάλλον που επικρατεί στις κοινωνίες στη στροφή του αιώνα, μετά από το σαρωτικό ξέσπασμα της Γαλλικής Επανάστασης το 1789. Στην πραγματικότητα, τίποτα δεν μπορεί να είναι πια το ίδιο στην ευρωπαϊκή ήπειρο μετά από την αλλαγή παραδείγματος στη Γαλλία· το ρεύμα του Διαφωτισμού θέτει στο επίκεντρο της ιστορικής εξέλιξης τον άνθρωπο και με βάση αυτή την αρχή υφαίνονται οι ιδεολογίες, τα πολιτικά και ευρύτερα φιλοσοφικά κινήματα που θα έρθουν να αναμετρηθούν με την απόλυτες μοναρχίες και την «ελέω Θεού βασιλεία» των Αυτοκρατόρων. Η άνοδος του καπιταλισμού μετασχηματίζει σταδιακά τις παραδοσιακές φεουδαρχικές οικονομίες και οξύνει τις ανισότητες μεταξύ των

κοινωνικών και οικονομικών τάξεων, ενώ αναδύεται πλάι στην αριστοκρατία η αστική τάξη που αποζητά μερίδιο εκπροσώπησης.²

Ο Αλέξανδρος Α', εκμεταλλεόμενος την πρόσκαιρη συσπείρωση των Μεγάλων Δυνάμεων μετά τους ναπολεόντειους πολέμους, ανέλαβε την πρωτοβουλία της σύστασης της *Ιερής Συμμαχίας* (1815). Λίγους μήνες μετά τη λήξη των επίσημων εργασιών του Συνεδρίου της Βιέννης, υπογράφηκε ένα κείμενο αρχών με την Πρωσία και την Αυστρία, τις σταθερές γειτονικές ανταγωνίστριες και συμμάχους της Ρωσίας, ενώ στη συνέχεια προσχώρησαν σε αυτόν τον άτυπο ιδεολογικοπολιτικό συνασπισμό η Γαλλία και Αγγλία. Το σύνθημα της «χριστιανικής αλληλεγγύης» μεταξύ των μοναρχών αφορούσε ουσιαστικά στη συμφωνία για από κοινού αντιμετώπιση τυχόν επαναστατικών κινημάτων που θα ξεσπούσαν στην ήπειρο. Τα μεταξύ τους αντιθετικά συμφέροντα στο πεδίο της εξωτερικής πολιτικής δημιούργησαν ρήγματα πολύ νωρίς, όταν η Αγγλία αρνήθηκε να επέμβει κατασταλτικά εναντίον του ελληνικού απελευθερωτικού αγώνα που προκαλούσε ευθέως το μεταπολεμικό status quo.³

Ο πολιτικός και διπλωματικός προβληματισμός που είχε κωδικοποιηθεί ως *Ανατολικό Ζήτημα* μεταξύ των Μεγάλων Δυνάμεων και του ευρωπαϊκού Τύπου, αφορούσε στα βαλκανικά εδάφη που σταδιακά απελευθερώνονταν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία και τους χριστιανικούς πληθυσμούς που συσπειρώνονταν σε κινήματα που αποζητούσαν την αυτοδιάθεση και αυτοδιοίκησή τους ως διακριτά έθνη. Παγιωμένη ήταν η πρόσληψη του σχήματος περί παρακμής του «Μεγάλου Ασθενή», της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που αιτιολογούσε τη δυτική παρέμβαση στα εσωτερικά της. Πλέον οι αντιλήψεις περί εθνικής «ανόδου» και «πτώσης» ή εξαιρετισμού είναι ξεπερασμένες· για την Οθωμανική Αυτοκρατορία υπάρχουν πολυάριθμες μελέτες που παρουσιάζουν την διεισδυτικότητα των μεταρρυθμίσεων του οθωμανικού κράτους και την ανταγωνιστικότητά του σε σχέση με τις δυτικές αυτοκρατορίες, στοιχεία που αμφισβητούν την εικόνα της παρακμής.⁴ Παρ' όλα αυτά, η ταυτοτική διαφοροποίηση του ευρωπαίου χριστιανού με τον ανατολίτη μουσουλμάνο

² Serge Berstein, Pierre Milza, *Η Ιστορία της Ευρώπης, Από τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία στα Ευρωπαϊκά κράτη, 5^{ος}-18^{ος} αιώνας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ. 484.

³ David Schimmelpenninck Van Der Oye, *Russian foreign policy, 1815-1917*, στο *The Cambridge History of Russia Volume II, Imperial Russia, 1689-1917*, Ed. Dominic Lieven, Cambridge University Press 2006, σ. 557.

⁴ Carter Vaughn Findley, *Turkey, Islam, Nationalism, and Modernity: A History, 1789-2007*, Yale University Press 2010, σ. 23-25.

Άλλο αποτυπωνόταν ρητά και υπόρρητα στη δημόσια συζήτηση και τις πολιτικές του 19^{ου} αιώνα και, μαζί με τις προσδοκίες και τις προκαταλήψεις που κουβαλούσε, ήταν μια κεντρική αντίληψη που μορφοποιούσε τον ιστορικό ρου.

Η δημόσια ρητορική γύρω από το Ανατολικό Ζήτημα οριζόταν από διπλωματικούς και δημοσιογραφικούς κύκλους, κυρίως βρετανικούς, που στην πλειοψηφία τους δεν είχαν ποτέ επισκεφθεί την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι Βρετανοί, όταν αναφέρονταν σε ελληνορθόδοξους πληθυσμούς των οθωμανικών Βαλκανίων, θεωρούσαν ότι στη χερσόνησο κατοικούν αποκλειστικά Έλληνες και Τούρκοι, αγνοώντας άλλες εθνοτικές ή γλωσσικές ετερότητες ίσως μέχρι και το 1860, όταν ορισμένα περιηγητικά κείμενα βρετανών ταξιδιωτισσών ανέδειξαν ειδικά το ζήτημα των νότιων Σλάβων χριστιανών.⁵ Πρέπει εδώ να σημειώσουμε πως η αποικιοκρατική – δυτικοκεντρική θέαση του κόσμου και οι αντιλήψεις που τη συνόδευαν, έφεραν την περιφέρεια σε μειονεκτική θέση καθώς δεν ανταποκρινόταν στα δυτικά καθορισμένα πολιτισμικά πρότυπα. Ο επιστημονικός ρατσισμός και οι φυλετικές θεωρίες επιχειρούσαν να ενδύσουν την αποικιοκρατία με ουσιοκρατικές αντιλήψεις περί ανώτερων και κατώτερων πολιτισμών και να προσδώσουν ηθική διάσταση στις στρατιωτικές και πολιτικές επιχειρήσεις μακριά από τα σύνορα των δυτικών αυτοκρατοριών. Η Ρωσική και η Οθωμανική Αυτοκρατορία, παρά τη γεωπολιτική τους ισχύ, γίνονταν κι αυτές αντιληπτές ως υπολειπόμενες της Δύσης και η συμπερίληψή τους στην ευρωπαϊκή κοινότητα βρισκόταν διαρκώς υπό αίρεση. Αυτό το ιεραρχικό σχήμα όμως ταυτόχρονα ζυμωνόταν και αναπαραγόταν και εντός των ίδιων αυτών αυτοκρατοριών, στα συστήματα των αναδυόμενων εθνικισμών τους. Η Ρωσία ως αποικιοκρατική δύναμη επιχείρησε κι εκείνη να διαπραγματευτεί τον εαυτό της ως κέντρο και να διεκδικήσει τον εκπολιτιστικό της ρόλο στις στρατιωτικές της επεμβάσεις στα ασιατικά της σύνορα αλλά και στο πλαίσιο του Ανατολικού Ζητήματος.

Το ενδιαφέρον της Ρωσικής Αυτοκρατορίας για τα Βαλκάνια εκκινεί ήδη από τον 16^ο αιώνα, όταν σταδιακά η Μόσχα αξιώνει το προσωνύμιο της «Τρίτης Ρώμης», ως το μεγαλύτερο κέντρο της Ορθοδοξίας μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης. Η σχέση της Ρωσίας με τα θρησκευτικά κέντρα της ανατολικής Μεσογείου κατά τον 17^ο αιώνα λαμβάνει τη μορφή της σταθερής υλικής στήριξης των ορθόδοξων κέντρων

⁵ Maria Todorova, *Βαλκάνια, Η Δυτική Φαντασίωση*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 225.

(μοναστηριών, πατριαρχείων, μητροπόλεων) δια μέσω της μεταφοράς λειτουργικών αντικειμένων και εικόνων και του θεσμού της ζητείας. Η «πεφωτισμένη μοναρχία» του Πέτρου Α' και της Αικατερίνης Β' αργότερα, πολιτικοποιεί περαιτέρω τον ρόλο της Ρωσίας στον ορθόδοξο κόσμο ενώ εμπλέκεται σε πολεμικές συρράξεις με την Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά την επιχειρούμενη επέκταση της Ρωσίας προς τη Μεσόγειο. Το «Ελληνικό Πλάνο» της Αικατερίνης Β', τα Ορλοφικά (1770) και η ίδρυση του Πριγκιπάτου του Αρχιπελάγους (1771-1774) πατούν ακριβώς πάνω στις θρησκευτικές και πολιτισμικές σχέσεις που καλλιεργούσε και τελικά εκμεταλλευόταν η Ρωσία για την πολιτική της ηγεμονία στην περιοχή, η οποία συμβόλιζε τον «ιερό πόλεμο» μεταξύ Χριστιανοσύνης και Ισλαμικού Κόσμου.⁶

Για τις ρωσοτουρκικές σχέσεις σημαντικό ιστορικό σημείο αποτελεί η Συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774), όπου, μεταξύ άλλων όρων, καταγράφεται ότι η Πύλη υποχρεούται να προστατεύει την χριστιανική θρησκεία και Εκκλησία ενώ η ρωσική κυβέρνηση αποκτά το δικαίωμα να παρεμβαίνει υπέρ τους. Συγκεκριμένα, το Άρθρο 77 της Συνθήκης εγγυάται στη Ρωσική Αυτοκρατορία το δικαίωμα ίδρυσης ορθόδοξης εκκλησίας στην Κωνσταντινούπολη και το ευρύτερο δικαίωμα προστασίας των ορθόδοξων κατοίκων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, μια καθοριστική αλλαγή στις ρωσο-οθωμανικές σχέσεις. Η Συνθήκη εφεξής θα αποτελούσε το διαπραγματευτικό χαρτί της Αγίας Πετρούπολης για τα θρησκευτικά και εκκλησιαστικά ζητήματα σε περίοδο πολέμου ή ειρήνης.⁷ Για τη ρωσική κυβέρνηση ήταν μόνιμο επίδικο ο έλεγχος των Στενών των Δαρδανελλίων και η πρόσβαση εχθρικών πολεμικών στόλων στη Μαύρη Θάλασσα, την οποία θεωρούσε «μαλακό υπογάστριο» της αυτοκρατορίας, αλλά και ο έλεγχος των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών και άλλων αμφισβητούμενων εδαφών, μαζί με την προνομιακή σχέση που διεκδικούσε για τον χριστιανικό κόσμο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Το Ανατολικό Ζήτημα αποτελεί ένα πεδίο πολιτικών συγκρούσεων που απαιτούσε, ως ένα βαθμό τουλάχιστον, τη διατύπωση ιδεολογικών κατευθύνσεων από όλα τα μέρη που επιθυμούσαν να ορίσουν το αποτέλεσμα της «επίλυσής» του. Στη Ρωσία, παρά τις ιστορικές –κυρίως θρησκευτικές– σχέσεις με τους Σλάβους

⁶ Yuliana Boycheva, “The Transfer of Russian Icons to Greece (16th – 20th Centuries) and the example of Patmos”, Yuliana A. Boycheva (ed.), *Routes of Russian Icons in Greece and the Balkans (16th – 20th c.)*, La Pomme d’ or 2016, 123.

⁷ Barbara Jelavich, *Russia’s Balkan Entanglements (1806-1914)*, Cambridge University Press 1991, σ. 6.

χριστιανούς, ο Νικόλαος Α' μοιραζόταν την αποστροφή του αδελφού του, Αλέξανδρου Α', για τους εξεγερμένους Βαλκάνιους. Ωστόσο, η σύγκρουση με τους Άγγλους και τους Γάλλους στον Κριμαϊκό Πόλεμο αποτελεί τομή για τον εφεξής ειδικό ρόλο της Ρωσίας απέναντι στο σλαβικό χριστιανικό πληθυσμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά και για την ίδια την ταυτότητά της απέναντι στην Ευρώπη.

Ο Κριμαϊκός Πόλεμος αποτέλεσε διπλωματική και στρατιωτική αποτυχία για τον Νικόλαο Α': οι Γάλλοι και η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία διεκδικούσαν την επιρροή της πάνω στους χριστιανούς των Ιερών Τόπων, συναντώντας τη σθεναρή αντίσταση από τους Ρώσους και την Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία. Παρά την τελική σύγκλιση των Εκκλησιών με την διαμεσολάβηση της Πύλης, ο Ναπολέων Γ' και ο Νικόλαος Α' οδηγήθηκαν σε ένοπλη σύρραξη, όταν ο τελευταίος προτίμησε να εκδώσει τελεσίγραφο για να περιέλθουν στην δικαιοδοσία του οι Ιεροί Τόποι. Στον πόλεμο συμμετείχαν στο πλευρό της Γαλλίας η Οθωμανική Αυτοκρατορία και η Αγγλία με την υποστήριξη και της Αυστρίας, σηματοδοτώντας την ολοκλήρωση της περιόδου της διπλωματικής συνεννόησης και συμφωνίας μεταξύ των Μεγάλων Δυνάμεων.

Στο εσωτερικό της Αυτοκρατορίας, ο Νικόλαος Α' τη στιγμή της ενθρόνισής του το 1825, ήρθε αντιμέτωπος με την εξέγερση των Δεκεμβριστών, ένα στρατιωτικό κίνημα που οργανώθηκε από μυστικές εταιρίες με μεταρρυθμιστική ατζέντα και ηγέτη τον αξιωματικό Νικίτα Μουραβιόφ κι έναν ευρύ κύκλο φιλελεύθερων ιδεολόγων που προτιμούσαν τον αδελφό του Νικόλαου Α', Κωνσταντίνο, ο οποίος είχε προηγουμένως αρνηθεί τον θρόνο. Οι Δεκεμβριστές αποτέλεσαν την πρώτη σοβαρή απειλή απέναντι στην ιδεολογική κυριαρχία της απόλυτης μοναρχίας, ήταν εμπνευσμένοι από το αμερικανικό σύνταγμα και το πολιτειακό ομοσπονδιακό μοντέλο στη λογική του σεβασμού των εθνικών μειονοτήτων και με σαφή προσανατολισμό υπέρ της κατάργησης της δουλοπαροικίας.⁸ Το τέλος της βασιλείας του Νικόλαου Α' ήταν εξίσου δύσκολο γι' αυτόν, αφού η ήττα στον Κριμαϊκό πόλεμο επανέφερε στο δημόσιο διάλογο την «καθυστέρηση» της Ρωσίας σε σχέση με την δυτική και κεντρική Ευρώπη, καθώς και την ανάγκη εκσυγχρονισμού και μεταρρυθμίσεων σε επίπεδο στρατού, κράτους και κοινωνίας.

⁸ Mark von Hagen, *Federalisms and Pan-movements: Re-imagining Empire, στο Russian Empire. Space, People, Power, 1700–1930*, επ. Jane Burbank, Mark von Hagen, Anatoly Remnev, Indiana University Press 2007, σ. 498.

Αν κατά τον 18^ο αιώνα η Ρωσική Αυτοκρατορία στόχευε στην καλλιέργεια των δεσμών της με τους Έλληνες Ορθόδοξους της Μεσογείου για να εξυπηρετήσει τα συμφέροντά της, μέχρι το τέλος του 19^{ου} το ενδιαφέρον της επεκτάθηκε και στους Σλάβους των Βαλκανίων. Αυτό οφείλεται εν μέρει στην υπερίσχυση της βρετανικής επιρροής στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος αλλά και στις ελληνικές επεκτατικές βλέψεις στα βόρεια σύνορά του, με κύριο αντίπαλο τους Βούλγαρους. Οι προσπάθειες των βουλγαρικών κινημάτων ανεξαρτησίας έδωσαν την ευκαιρία στη Ρωσία να εμπλακεί στα εσωτερικά τους, επενδύοντας στη δυνατότητα πολιτικής ηγεμονίας επί ενός μελλοντικού μεγάλου βουλγαρικού κράτους με ισχυρή γεωπολιτική θέση. Η θρησκεία και ο πολιτισμός ήταν, όπως και στην περίπτωση των Ελλήνων, το κυρίως έδαφος της προσέγγισης.

Αλλά αν με τους Έλληνες η Βυζαντινή Ορθοδοξία και ο αρχαίος πολιτισμός ήταν σημεία σεβασμού και θαυμασμού, τελικά οι σύγχρονοι Έλληνες αποτελούσαν μια απογοήτευση για το ρωσικό (και όχι μόνο) φαντασιακό: κατά την περίοδο των Ορλοφικών, οι Έλληνες περιγράφονταν σαν να βρίσκονταν στο σκοτάδι όσον αφορά την καταγωγή τους και την αξία του αρχαίου πολιτισμού τους. Συνεπώς, η Ρωσία αναλάμβανε αυτοδικαίως ως υποχρέωση την «εκπολιτιστική» της αποστολή στα Βαλκάνια, ενώ οι Έλληνες έβλεπαν σε εκείνη τη φερεγγυότητα μιας ευρωπαϊκής δύναμης που θα μπορούσε να γίνει αρωγός στους σκοπούς τους.⁹ Παρά τη συντηρητική και αντεπαναστατική στάση της κεντρικής ρωσικής κυβέρνησης, η συμβολή αυτοκρατορικών αξιωματούχων στον ελληνικό απελευθερωτικό αγώνα είναι αδιαμφισβήτητα κομβική.

Μετά τα μέσα του αιώνα και ιδιαίτερα από το 1856, το νέο διάταγμα του Χάτι Χουμαγιούν θέτει στο κέντρο τα προβλήματα εκπροσώπησης των διάφορων κοινοτήτων στο Ορθόδοξο χριστιανικό μιλλέτ.¹⁰ Η ελληνική «Μεγάλη Ιδέα» και η μεταφορά των ελληνοβουλγαρικών εθνικιστικών εντάσεων σε θρησκευτικό επίπεδο εντός του Οικουμενικού Πατριαρχείου, έφεραν τη Ρωσία στη θέση του ενδιάμεσου μεταξύ των αντιμαχόμενων ομόδοξων πλευρών λόγω των προσδοκιών που αμφότεροι ανέπτυσαν για τον ρόλο της. Όπως εξηγεί ο Παρασκευάς Ματάλας, στην Ελλάδα στα

⁹ Άντα Διάλλα, *Η Ρωσική Αυτοκρατορία και ο Ελληνικός Κόσμος, Τοπικές, Ευρωπαϊκές και Παγκόσμιες Ιστορίες στην Εποχή των Επαναστάσεων*, Αλεξάνδρεια 2023, σσ. 70-71.

¹⁰ Παρασκευάς Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία, Οι Περιπέτειες μιας Σχέσης, Από το «Ελλαδικό» στο Βουλγαρικό Σχίσμα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 2003, σ. 163.

μέσα του 19^{ου} αιώνα το ισχυρό φιλορωσικό αίσθημα ταυτιζόταν με την ελπίδα της πτώσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αφού η Δύση προσλαμβάνονταν ως υποστηρίκτρια της ακεραιότητάς της, ενώ από την άλλη οι δυτικόφιλοι Έλληνες βλέπουν την ελληνική ηγεμονία του Πατριαρχείου ως το ειρηνικό μέσο προώθησης των εθνικών συμφερόντων στην περιοχή απέναντι στις ρωσικές πανσλαβιστικές μεθοδεύσεις.¹¹ Εφεξής, σταδιακά το ελληνικό κράτος επένδυε στην πολιτικοποίηση των εκκλησιαστικών ζητημάτων, πράγμα που οι Ρώσοι κατέκριναν ως υποδαύλιση της ενότητας της Ορθοδοξίας. Ταυτόχρονα, η υπόθεση των Βουλγάρων κέρδιζε όλο και περισσότερους Ρώσους υποστηρικτές, οι οποίοι αναγνώριζαν ότι το βουλγαρικό έθνος καταπιεζόταν ταυτόχρονα από την οθωμανική κυριαρχία και από την ελληνική θρησκευτική, πολιτισμική και ταξική ηγεμονία.

Ο ρόλος του Ρώσου πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη, Νικολάι Ιγκνάτιεφ, είναι ενδεικτικός για τον τρόπο που η Ρωσία ασκούσε πολιτική στην περιοχή: επίσημα προσκόλληση στις ευρωπαϊκές συμφωνίες, παρασκηνιακά όμως, ουσιαστική παρέμβαση υπέρ της βουλγαρικής υπόθεσης στο βαθμό που προωθούνταν τα ρωσικά σχέδια.¹² Το ζήτημα της βουλγαρικής εκπροσώπησης στην εκκλησιαστική ιεραρχία θα διευθετηθεί τελικά μονομερώς το 1870 μέσω της πολιτικής παρέμβασης της Πύλης με φιρμάνι που αναγνωρίζει τη Βουλγαρική Εξαρχία, ενώ δύο χρόνια αργότερα το σχίσμα ανακηρύσσεται και από την Οικουμενική Σύνοδο. Ο ρόλος της Ρωσίας από τότε αφήνει πικρή γεύση στους Έλληνες, ενώ ταυτόχρονα αξιολογείται ως ανεπαρκής από τους Βουλγάρους, και σε κάθε περίπτωση συνοδεύεται από το ενδιαφέρον της ρωσικής κοινής γνώμης για τις τύχες των Σλάβων «αδελφών».

Στο εσωτερικό της ρωσικής Αυτοκρατορίας, στο μέσο του 19^{ου} αιώνα, ο Αλέξανδρος Β' ανέλαβε εκσυγχρονιστικό έργο σε μια περίοδο που έπρεπε ταυτόχρονα να αντιμετωπίσει τους δυσμενείς όρους της Συνθήκης του Παρισιού (1856) και να αλλάξει την πληγωμένη εικόνα της αυτοκρατορίας στο εσωτερικό και στο εξωτερικό. Η ρωσική κυβέρνηση, εφόσον είχε πλέον χάσει την εμπιστοσύνη της στους Αψβούργους, τους παραδοσιακούς της συμμάχους, επιχείρησε τα επόμενα χρόνια την ευκαιριακή σύγκληση με την Γαλλία, την Πρωσία κι ύστερα με τον Καγκελάριο της

¹¹ Παρασκευάς Ματάλας, ό. π., σ. 118 και 126.

¹² Игнатъев Николай, Павлович, *Граф Н. П. Игнатъев и Православный Восток. Документы. Переписка. Воспоминания. Том 1. Записки о русской политике на Востоке. 1864-1887*, Индрик, Москва 2015, σ. 292.

νεοσύστατης Γερμανικής Αυτοκρατορίας, Όττο φον Μπίσμαρκ, ο οποίος είχε τα δικά του σχέδια για την αναβίωση της παλιάς Ιερής Συμμαχίας με την φιλόδοξη *Dreikaiserbund* (Συμμαχία των Τριών Αυτοκρατοριών) και την επαναπροσέγγιση των Αψβούργων και των Ρομανόφ. Οι όποιες βραχύβιες συγκλίσεις κατέρρευσαν εκ νέου με την έκρηξη του ρωσοτουρκικού πολέμου του 1877–1878, όταν η Ρωσική Αυτοκρατορία ηγήθηκε ενός ορθόδοξου συνασπισμού των Πριγκιπάτων της Ρουμανίας, Σερβίας και Μαυροβουνίου με τη συμμετοχή Βουλγάρων εθελοντών απέναντι στην Πύλη.

Ο ρωσοτουρκικός πόλεμος του 1877–1878 ήταν εν μέρει και αποτέλεσμα της πολύχρονης πίεσης *πανσλαβιστικών* οργανώσεων, αξιωματικών και πολιτικών που ήταν υπέρ της στρατιωτικής επέμβασης της Ρωσίας στις υποθέσεις των νοτίων Σλάβων και ιδιαιτέρως της Βουλγαρίας. Η κήρυξη του πολέμου ήταν για τον Αλέξανδρο Β' μια «ιερή» υποχρέωση που είχε η αυτοκρατορία απέναντι στον καταπιεσμένο χριστιανικό πληθυσμό της Βαλκανικής Χερσονήσου, η οποία, αν πετύχαινε το σκοπό της, θα έθετε παράλληλα εκ νέου την Αυτοκρατορία στην πρότερη ηγεμονική της θέση.¹³ Ο πόλεμος μπορεί να ήταν νικηφόρος, όμως η εξαιρετικά συμφέρουσα για τη Ρωσία και τη Βουλγαρία Συνθήκη του *Αγίου Στεφάνου* (Μάρτιος 1878), η οποία αποδίδεται στις προσπάθειες του Ρώσου πρέσβη Ιγκνάτιεφ, προσβάλλει προϋπάρχουσες ισχύουσες συνθήκες και προκαλεί διεθνή κρίση.

Ο Ρώσος υπουργός εξωτερικών, Αλεξάντερ Γκορτσακόφ, συναινεί υπό πίεση στην αναθεώρηση των όρων της Συνθήκης. Μετά από τρεις μήνες συνέρχεται υπό την προεδρία του Μπίσμαρκ το Συνέδριο του Βερολίνου (Ιούνιος – Ιούλιος 1878) με τη συμμετοχή της Γαλλίας, της Αγγλίας, της Οθωμανικής και Ρωσικής Αυτοκρατορίας, της Αυστροουγγαρίας, της Ιταλίας και την Ελλάδα, τη Σερβία, το Μαυροβούνιο και τη Ρουμανία σε ρόλο παρατηρητών. Εκεί η ρωσική βούληση ανακόπτεται πλήρως, καθώς η «Μεγάλη Βουλγαρία» τριχοτομείται· στη θέση της, μεταξύ πολυάριθμων άλλων αποφάσεων για την τύχη αμφισβητούμενων εδαφών, ιδρύεται ένα πολύ μικρότερο ημιαυτόνομο Πριγκιπάτο, ενώ αναγνωρίζεται η αυτονομία της Ρουμανίας, του

¹³ Barbara Jelavich, *ό.π.*, σ. 172.

Μαυροβουνίου και της Σερβίας. Για τον Γκορτσακόφ η αποτυχία στο Βερολίνο ήταν «η πιο σκοτεινή σελίδα της ζωής» του.¹⁴

Η ρωσική κυβέρνηση είχε παρασυρθεί από την ριζοσπαστικότητα και ορμητικότητα του εθνικισμού σε μια ακόμη σοβαρή ήττα, η οποία για τον Αλέξανδρο Β' σήμαινε την όξυνση της κοινωνικής και οικονομικής κρίσης στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας. Ο αυτοκράτορας είχε προβεί σε μια σειρά σχετικά φιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων, ιδιαίτερα στη δικαιοσύνη, τη διοίκηση, την οικονομία, το στρατό, την εκπαίδευση, τη χαλάρωση της λογοκρισίας, ενώ προέβη και στη νομοθέτηση της Απελευθέρωσης των Δουλοπάροικων το 1861. Η κοινωνικά όμως συντηρητική και αμφιλεγόμενη διακυβέρνησή του, τον έφεραν αντιμέτωπο με την ανάδυση αντιμοναρχικών κινημάτων αλλά και με μερικές απόπειρες δολοφονίας. Τελικά, το 1881 οι αναρχικοί επαναστάτες της *Narodnaya Volya* τον σκότωσαν στην Αγία Πετρούπολη.

Ο διάδοχος Αλέξανδρος Γ', μετά το πλήγμα της δολοφονίας του πατέρα του, ίδρυσε την Οχράνα, τη μυστική αστυνομία του υπουργείου Εσωτερικών, προκειμένου να καταστείλει την επαναστατική δραστηριότητα των εργατικών, σοσιαλιστικών και αναρχικών κινημάτων στην Αυτοκρατορία. Ακολούθησε όμως μια ειρηνική εξωτερική πολιτική στο πλαίσιο της Συμμαχίας των Τριών Αυτοκρατόρων με την Αυστροουγγαρία και την Γερμανική Αυτοκρατορία, σχήμα που αποτελεί συνέχεια της διπλωματίας του Μπίσμαρκ για τη διατήρηση της ειρήνης και της ισορροπίας των δυνάμεων στην Ευρώπη.

Ο Αλέξανδρος Γ' δεν υποστήριξε το κίνημα ενοποίησης της Βουλγαρίας με την Ανατολική Ρωμυλία το 1885, ζήτημα που μονοπωλούσε τη διπλωματία της δεκαετίας. Όταν άρχισαν οι στρατιωτικές επιχειρήσεις, ο αυτοκράτορας κάλεσε πίσω τους Ρώσους ανώτερους αξιωματικούς του βουλγαρικού στρατού για να διαχωρίσει εμφατικά τη θέση του.¹⁵ Η ρήξη των ρωσοβουλγαρικών πολιτικών σχέσεων οφείλονταν τόσο στην ανεξάρτητη εθνική πολιτική που χάραζε το βουλγαρικό κοινοβούλιο όσο και στην αντιπάθεια που είχε ο Ρώσος αυτοκράτορας προς τον εξάδελφό του πρίγκιπα της Βουλγαρίας, Αλέξανδρο του Μπάττενμπεργκ, ο οποίος ακολουθούσε επίσης μια

¹⁴ David MacKenzie, *The Serbs and Russian Pan Slavism, 1875–1878*, Ithaca: Cornell University Press 1967, σ. 327.

¹⁵ Barbara Jelavich, *ό.π.*, σσ. 184-185.

προσωπική πορεία. Εφόσον η ρωσική θέση δεν θα είχε ηγεμονικό ρόλο στο μελλοντικό κράτος, ο αυτοκράτορας δεν αντιλαμβανόταν κανένα εθνικό όφελος ώστε να παρέμβει. Ο πρίγκιπας δεν έφερε εις πέρας τις παραγγελίες του Ρώσου υπουργού εξωτερικών Νικόλας Γκίερς, ο οποίος προσανατολιζόταν στη διατήρηση του status quo, και ενέκρινε την ένωση. Τελικά, ο πρίγκιπας απήχθη και απομακρύνθηκε από τον θρόνο του εκβιαζόμενος από τον Αλέξανδρο Γ'. Το τελευταίο αυτό επεισόδιο στη διαχείριση των ρωσο-βουλγαρικών σχέσεων ήταν τόσο ζημιογόνο για τη ρωσική κυβέρνηση που βρέθηκε πάλι σε διεθνή απομόνωση.

Η αναζήτηση νέων συμμαχιών έστρωσε το δρόμο για τη γαλλορωσική επαναπροσέγγιση και συνεννόηση του 1894, μεταξύ άλλων πρόσκαιρων συγκλίσεων με τις άλλες Δυνάμεις, στις οποίες η ρωσική κυβέρνηση δεν είχε πρωταγωνιστικό ρόλο. Ο τελευταίος Ρώσος αυτοκράτορας, Νικόλαος Β', έστρεψε το βλέμμα του προς την Ανατολή. Ο καταστροφικός γι' αυτόν ρωσοϊαπωνικός πόλεμος του 1904 αποτέλεσε καίριο πλήγμα στη ρωσική μοναρχία, η οποία κατά τις τελευταίες δεκαετίες κρινόταν ως ανεπαρκής σε ό,τι αφορά την ικανοποίηση των προσδοκιών και των αναγκών κάθε κοινωνικής τάξης της αυτοκρατορίας. Οι πολεμικές επιχειρήσεις αφενός είχαν αφαιμάξει την οικονομία, αφετέρου δημιουργούσαν πολιτικές εντάσεις στο δημόσιο διάλογο για τη χρησιμότητα και τη στόχευσή τους. Ταυτόχρονα, η πίεση που ασκούσαν από τα διεκδικητικά κινήματα των αγροτών και των εργατών, αλλά και από τη φιλελεύθερη αντιπολίτευση για πολιτειακές μεταρρυθμίσεις και εκδημοκρατισμό, δημιούργησε το ασταθές περιβάλλον που εκμεταλλεύτηκαν αποτελεσματικά οι ριζοσπαστικές σοσιαλιστικές δυνάμεις το 1917, με την οριστική ανατροπή της μοναρχίας και τη σταδιακή επικράτηση της Ρωσικής Επανάστασης.

Τα ιδεολογικά ρεύματα στη Ρωσία του 19^{ου} αιώνα και τα Βαλκάνια

Η αναφορά στην κίνηση και στα επίδικα της ρωσικής εξωτερικής πολιτικής κατά τον 19^ο αιώνα, μας επιτρέπει να σκιαγραφήσουμε το πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτή διαμορφώνεται και παρεμβαίνει. Η Ρωσική Αυτοκρατορία είναι ένα απολυταρχικό κράτος· η χάραξη της πορείας της στον κόσμο αποφασίζεται από τον αυτοκράτορα, ο οποίος ταυτόχρονα θεωρεί για τον εαυτό του ότι φέρει την ευθύνη της υπεράσπισης της Ορθόδοξης χριστιανικής πίστης. Ειδικά στο Ανατολικό Ζήτημα, η ρωσική πολιτική ακροβατεί μεταξύ μιας κρατικής πολιτικής που υπερασπίζεται τα στενά στρατιωτικά

και οικονομικά συμφέροντά της εκτός συνόρων και της *ηθικής υποχρέωσης* της Ρωσίας να δράσει ως προστάτιδα των ομόδοξων χριστιανών. Παρά τη λογοκρισία που ίσχυε σε μεγάλο μέρος του αιώνα που εξετάζουμε, η ρωσική πολιτική ζωή ήταν άκρως ζωντανή και επιδραστική: από τα πανεπιστήμια και τα ανώτερα αξιώματα της διοίκησης μέχρι τις τάξεις του στρατιωτικών και τα εκκλησιαστικά ιδρύματα, ακόμη και εντός της λιγότερο προνομιούχας – όσον αφορά στην πρόσβαση στη γνώση – αγροτικής και της αναδυόμενης εργατικής τάξης, υπήρχαν πυρήνες πολιτικού προβληματισμού και ιδεολογικής αναζήτησης.

Καθώς στόχος της εργασίας είναι να εξετάσουμε το ενδιαφέρον των Ρώσων για τους Σλάβους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οφείλουμε πρώτα να εξετάσουμε τη διαμόρφωση του ρωσικού εθνικισμού και των πτυχών του που συνομιλούν με την εμπλοκή της ρωσικής κυβέρνησης στα Βαλκάνια. Σε αυτήν την κατεύθυνση είναι βοηθητικό το αναλυτικό σχήμα που χρησιμοποιεί η Άντα Διάλλα, το οποίο διακρίνει μεταξύ του αυτοκρατορικού πατριωτισμού και του ρωσικού εθνικισμού.¹⁶ Η διαρκώς διευρυνόμενη εδαφικά ρωσική αυτοκρατορία του 19^{ου} αιώνα έχει υπηκόους με διαφορετικές γλώσσες, θρησκείες, πολιτισμούς, εθνοτική και ταξική υπαγωγή, ταυτότητες μη αποκλειόμενες μεταξύ τους ή αλληλεπικαλυπτόμενες. Το κράτος δεν ταυτίζεται απόλυτα με το έθνος, και παρότι εφαρμόζονται κάποιες πολιτικές που ευνοούν την ρωσική πολιτισμική υπεροχή, αυτές δεν είναι ούτε καθολικές ούτε συστηματικές.¹⁷ Για τους Ρώσους αυτοκράτορες, το εθνικό συμφέρον είναι το κρατικό συμφέρον. Το επίσημο σύνθημα της αυτοκρατορίας υιοθετήθηκε από την πρόταση του Υπουργού Παιδείας, Σεργκέι Ουβάροφ: *Pravoslávie, Samoderzhávie, Naródnost* (Ορθοδοξία, Απολυταρχία, Έθνος), στο οποίο το έθνος παραμένει αμφίσημο, αλλά απηχεί τις ρομαντικές προσλήψεις της εποχής.

Παρ' όλα αυτά, στις τάξεις των εθνικιστών διανοούμενων υπήρχαν προσπάθειες συστηματοποίησης ενός ρωσικού εθνικισμού που θα ανταποκρίνονταν διαλεκτικά στους δυτικούς εθνικισμούς, ως άρνηση της αποκλειστικότητάς τους, ιδιαίτερα μετά τον Κριμαϊκό Πόλεμο, όταν η κριτική για «ρωσική οπισθοδρομικότητα» εντεινόταν. Οι αυτοκράτορες ήταν επιφυλακτικοί απέναντι σε αυτές τις προσπάθειες,

¹⁶ Άντα Διάλλα, *Η Ρωσία απέναντι στα Βαλκάνια, Ιδεολογία και πολιτική στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009, σσ. 24-31.

¹⁷ Πρβλ. Alexei Miller, *The Romanov Empire and Nationalism: Essays in the Methodology of Historical Research*, Central European University Press 2008, σ. 45.

καθώς αν και δεν διακυβευόταν η ακεραιότητα της Αυτοκρατορίας, απειλούνταν η γενική ιδέα της απολυταρχίας των Ρομανόφ. Δεν ήταν λίγες οι φορές που σημαίνουσες προσωπικότητες που είχαν «επικίνδυνες» εθνικιστικές δραστηριότητες ή απόψεις, ανακρίνονταν από τις Αρχές ή απομακρύνονταν με κάθε τρόπο από τις θέσεις τους.

Ο Μπένεντικτ Άντερσον υποστηρίζει ότι ο εθνικισμός βασίζεται σε μια κοινή αίσθηση του *ανήκειν* και στην *πίστη* σε μια κοινή ταυτότητα, που καλλιεργείται μέσω πολιτιστικών συμβόλων, γλώσσας, ιστορικών αφηγήσεων και του συλλογικού φαντασιακού: τα έθνη δεν είναι φυσικές ή προϋπάρχουσες οντότητες. Τονίζει τον ρόλο του *έντυπου καπιταλισμού*, τη διάδοση της εγγραμματοσύνης και την ανάπτυξη των δημοτικών γλωσσών ως κρίσιμους παράγοντες για την άνοδο του εθνικισμού. Αυτοί οι παράγοντες επέτρεψαν τη διάδοση ιδεών και τη διαμόρφωση μιας κοινής εθνικής συνείδησης μεταξύ διαφορετικών ατόμων που μπορούσαν πλέον να φανταστούν τους εαυτούς τους ως μέρος ενός μεγαλύτερου έθνους.¹⁸

Στη Ρωσική Αυτοκρατορία του 19^{ου} αιώνα υπήρχαν δύο διακριτές πνευματικές τάσεις που μπορούν να εγγραφούν ως εθνικιστικές, οι *Σλαβόφιλοι* και οι *Δυτικιστές*, με αμφότερες να επιχειρούν να ανανεώσουν τον τρόπο που οι Ρώσοι βλέπουν τον εαυτό τους και την θέση τους στον κόσμο. Και οι δύο τάσεις προσπαθούν να διατυπώσουν τα χαρακτηριστικά του ρωσικού έθνους συνομιλώντας με τη Δύση: οι Σλαβόφιλοι ετεροπροσδιορίζονται σε σχέση με όσα θεωρούν ότι αυτή πρεσβεύει, χρησιμοποιώντας την ως αντιπαράδειγμα· οι Δυτικιστές τη θέτουν ως οδηγό για τον εκσυγχρονισμό και την ευμάρεια της Ρωσικής Αυτοκρατορίας. Ο Hans Rogger σημειώνει για τον ρωσικό εθνικισμό: «ο εαυτός, συγκεκριμένα ο εθνικός, καθορίστηκε και ορίστηκε σε επαφή με τον άλλον, τον ξένο, τον μη εθνικό».¹⁹

Στην παρούσα μελέτη θα ασχοληθούμε με την σκέψη των Σλαβόφιλων, της οποίας η εντονότερη δραστηριότητα εντοπίζεται στα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Τα σημαντικά έργα των αδελφών Ιβάν και Κωνσταντίν Αξάκοφ, Ιβάν και Πιερ Κιρέγιεφσκυ, του Αλεξέι Χομιακόφ και άλλων διανοουμένων, είχαν ως στόχο την πνευματική αναγέννηση της ρωσικής σκέψης ως αυτόνομης, με βάση τις αρχές της Ορθοδοξίας και της ρωσικής ηθικής υπεροχής σε σχέση με την «παρηκμασμένη»

¹⁸ Benedict Anderson, *Imagined Communities, Reflection of the Origins and Spread of Nationalism*, Verso 1983.

¹⁹ Hans Rogger, *National Consciousness in Eighteenth-Century Russia*, Harvard University Press 1960, σ. 6.

Δύση.²⁰ Έθεσαν ως πρότυπα τις «μοναδικές» παραδοσιακές αξίες των Ρώσων και τις ταύτισαν ως συμβιωτικές με τις αρετές της απολυταρχίας, ενώ ταυτόχρονα εντόπιζαν τις κοινές ρίζες όλων των Σλάβων. Κατά τον σλαβόφιλο ιστορικό και δημοσιογράφο Μιχαήλ Πογκόντιν, οι Ρώσοι μοιράζονταν τις «βασικές σλαβικές αρετές: την ειλικρίνεια, την απλότητα και την απουσία κακίας ή κολακείας».²¹ Η σλαβόφιλη σύλληψη για την οικουμενικότητα της Ορθοδοξίας και την αίσθηση της κοινής ρίζας και κοινότητας μεταξύ των Σλάβων έγινε σχεδόν αδιάλυτη με την έννοια του *Πανσλαβισμού*.

Η κριτική των Σλαβόφιλων εκκινούσε από τις καταστροφικές για εκείνους μεταρρυθμίσεις του Πέτρου Α' που άνοιξαν το δρόμο στον «εκδυτικισμό» της αυτοκρατορίας. Αντιπαρέβαλλαν τη δημοκρατικότητα του ορθόδοξου σλαβικού αγροτικού κοινοτισμού με τον ατομικιστικό καθολικισμό της Δύσης και, ενώ έβλεπαν όλα τα κράτη ως εγγενώς *αμαρτωλά*, θεωρούσαν πως η ρωσική αυτοκρατορία αποτελούσε μια αναγκαία αμυντική δομή απέναντι στις εξωγενείς επιθέσεις. Οι αντιλήψεις τους επηρεάζονταν από τον ρομαντισμό όσον αφορά στην καταγωγή του σλαβικού έθνους και στην πολιτισμική του ενότητα.

Ως ακραία ουσιοκρατική απόληξη της συντηρητικής σλαβοφιλικής – πανσλαβιστικής σκέψης, ο βιολόγος Νικολάι Ντανιλέφσκι ευελπιστούσε να θεμελιώσει μια νέα θεωρία της Ιστορίας στο έργο του *«Η Ρωσία και η Ευρώπη. Απόψεις για τις πολιτισμικές και πολιτικές σχέσεις του σλαβικού κόσμου προς τον γερμανορωμαϊκό»* (1869), όπου περιγράφει έναν πολιτισμικό–ιστορικό τύπο, ο οποίος υπόκειται στη γραμμικότητα της νεότητας και του γήρατος, με βάση τον οποίον οφείλει να γίνεται η ταξινόμηση των ιστορικών φαινομένων. Έθεσε, έτσι, τη γεωπολιτική θέση της Ρωσίας στο κέντρο και τον ρωσικό πολιτισμικό–ιστορικό τύπο στο στάδιο της νεότητας σε σχέση με την γερασμένη Δύση.²² Το έργο του μπορεί να έχει μεθοδολογικές ακροβασίες και αντιφάσεις και να μην είχε ιδιαίτερη επίδραση στους συγχρόνους του, παρ' όλα αυτά αποτελεί ένα δείγμα της ανάγκης των Πανσλαβιστών

²⁰ Sarah McArthur, *Being European: Russian Travel Writing and the Balkans, 1804-1877*, University College London School of Slavonic and East European Studies 2010, σ. 12-13.

²¹ Sarah McArthur, *ό.π.*, σ. 54.

²² Denis Vovchenko, *Modernizing Orthodoxy: Russia and the Christian East (1856-1914)*, *Journal of the History of Ideas*, April 2012, Vol. 73, No. 2 (April 2012), σ. 295-317, University of Pennsylvania Press.

να αποδείξουν ότι η είναι η ώρα της Ρωσίας να προσφέρει ένα διαφορετικό παράδειγμα στην ανθρωπότητα.²³

Με τη μελέτη ειδικά των Βουλγάρων ασχολήθηκε ο φιλόλογος Γιούρι Βενελίν, που άνηκε στον κύκλο Πογκόντιν. Ο Βενελίν, πριν ακόμη ταξιδέψει σε βουλγαρικές πόλεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας το 1830, ως μέλος ερευνητικής αποστολής, είχε ήδη επιχειρήσει ένα χρόνο πριν να γράψει την ιστορία των Βουλγάρων με τις περιορισμένες πηγές που διέθετε στη Μόσχα. Το βιβλίο του με τίτλο «Οι αρχαίοι και σύγχρονοι Βούλγαροι στην πολιτική, εθνογραφική, ιστορική και θρησκευτική τους σχέση με τους Ρώσους» ήταν το πρώτο που εκδόθηκε στη Ρωσία σε αυτό το θέμα. Στο έργο του υποστήριξε τη σλαβική καταγωγή των Βουλγάρων, κόντρα στην παγιωμένη τότε αντίληψη όλων των σύγχρονων ιστορικών όπως του Καραμζίν και του Σαφάρικ, που θεωρούσαν πως οι Βούλγαροι δεν ήταν Σλάβοι στην καταγωγή, αλλά είχαν μόνο υιοθετήσει τη σλαβική γλώσσα.²⁴ Η επιρροή που είχε το έργο στους Βούλγαρους, παρά τις προβληματικές στη μεθοδολογία και στα συμπεράσματα, ήταν κομβική, καθώς για πρώτη φορά αποτίναζαν από πάνω τους τη φυλετική ταύτιση με τους Τούρκους καταπιεστές τους.²⁵

Είναι χρήσιμο να σημειώσουμε ότι ο ρωσικός Πανσλαβισμός είναι ένα σύνθημα που είχε περισσότερη δημοφιλία στους δυτικούς πολέμιους του, παρά αντίκτυπο στην εξωτερική πολιτική της ρωσικής κυβέρνησης. Μπορούμε να τον εντοπίσουμε αρχικά στην πολιτιστική δραστηριότητα ορισμένων Ρώσων αρχαιολόγων, γλωσσολόγων και φιλόλογων που αναζητούσαν τις ιστορικές και πολιτισμικές σχέσεις μεταξύ των Σλάβων πέρα από τα όρια της Αυτοκρατορίας. Επρόκειτο για μια αρχική πολιτισμική – ιστορική αναζήτηση για το εύρος και τις ρίζες της σλαβικής κοινότητας που επικοινωνεί με την αντίστοιχη κίνηση των Σλάβων της Αυστριακής Αυτοκρατορίας.²⁶ Από τις αρχές του αιώνα σταδιακά ιδρύονται έδρες Σλαβικών Σπουδών στη Μόσχα, την Αγία Πετρούπολη, το Χάρκοβο και το Καζάν και μόνο μετά τα 1840 προκύπτουν συστηματικές μελέτες που γνωστοποιούν στο κοινό την εικόνα

²³ Άντα Διάλλα, *Η Ρωσία απέναντι στα Βαλκάνια, Ιδεολογία και πολιτική στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009, σ. 107.

²⁴ Sarah McArthur, *ό.π.*, σσ. 43-44.

²⁵ Παρατίθεται στο James Clarke, *The Pen and the Sword: Studies in Bulgarian History*, Boulder: East European Monographs 1988, σ.139.

²⁶ Louis Levine, *Pan-Slavism and European Politics*, *Political Science Quarterly*, Vol. 29, No. 4 (Dec., 1914), σσ. 664-686, Oxford University Press.

των νότιων Σλάβων. Το 1835 το Υπουργείο Παιδείας προτείνει στα ιδρύματα να οργανώσουν επιστημονικές αποστολές και να κάνουν έρευνα πεδίου στα Βαλκάνια.²⁷

Η «επανανακάλυψη» και εξοικείωση με τους νότιους Σλάβους οδηγεί την αναζήτηση της ρωσικής ταυτότητας προς τα Βαλκάνια, πιάνοντας το νήμα του παλιού μεσσιανικού σχήματος που βλέπει τη Ρωσία ως «Τρίτη Ρώμη» και θέτοντας τις βάσεις για έναν «πολιτικό πανσλαβισμό» που βέβαια δεν είναι σε καμία περίπτωση ενιαίος, αλλά σε γενικές γραμμές πιέζει προς την κατεύθυνση της ρωσικής πατρωνίας και ηγεμονίας των επαναστατημένων ορθόδοξων Σλάβων ως ιερή και ιστορική αποστολή, ενώ σε κάποιες εκφάνσεις της προτείνει ακόμη και πολιτική ενοποίηση. Ο πανσλαβισμός πάντως, δεν προσφέρεται ως δόκιμος αναλυτικός όρος για να χαρακτηρίσει ένα πολιτικό κίνημα, καθώς ως υπερεθνική αντίληψη αφενός υπερβαίνει το φάσμα των εθνικών πολιτικών ιδεολογιών, ενώ ούτε οι πανσλαβιστές μοιράζονται κάποιο κοινό πρόγραμμα, ούτε υιοθετείται ποτέ από κάποιον αυτοκράτορα ως κεντρική επιλογή εξωτερικής πολιτικής ως σύνθημα.

Ο πανσλαβισμός, όπως αντίστοιχοι παν-εθνικισμοί όπως ο παναφρικανισμός ή ο παναραβισμός, είναι δύσκολο να κωδικοποιηθούν σε συμπαγή πολιτικά κινήματα με ενιαία στρατηγική, καθώς θέτουν σε αμφισβήτηση βασικές παραδοχές των εθνών-κρατών όπως είναι τα υφιστάμενα κρατικά σύνορα και η κυριαρχία ενός έθνους εντός τους, ενώ οι θεωρητικοί τους μπορούν να έχουν σημαντικές μεταξύ τους διαφοροποιήσεις στην εννοιολόγηση αυτών των οραμάτων.²⁸ Έτσι, αυτές οι ιδέες χρησιμοποιούνται για να αναδείξουν την ιστορικότητα ορισμένων κοινών εθνικών μύθων, γλωσσών, παραδόσεων και να πιέσουν προς ένα πολιτισμικό παράδειγμα που πιθανότατα να οδηγήσει στην συλλογική ευμάρεια μιας ευρύτερης κοινότητας που αμβλύνει την παραδοσιακή έννοια του έθνους. Στην περίπτωση του πανσλαβισμού, μπορεί να προσληφθεί ως ένα προπαγανδιστικό σχήμα που εξυπηρετούσε εν μέρει τις προσπάθειες αυτονόμησης μερίδας των Σλάβων που αναζητούσαν ένα μέσο πρόσδεσης με μια μεγάλη δύναμη, ενώ τυτόχρονα ως ένα βαθμό εξυπηρετούσε την φαινομενική ενδυνάμωση της επιρροής της Ρωσίας στο Ανατολικό Ζήτημα. Συνολικά όμως, ο

²⁷ Michael Boro Petrovich. *The Emergence of Russian Panslavism, 1856-1870*, Greenwood Press 1985, σσ. 21-22.

²⁸ John Breuilly, *Nationalism and the State*, Manchester University Press 1993, 281.

πανσλαβισμός παρουσιαζόταν και γινόταν αντιληπτός εντελώς δυσανάλογα, ως ένα φάντασμα πάνω από την δυτική Ευρώπη συνώνυμο του ρωσικού κινδύνου.²⁹

Μπορούμε παράλληλα να δούμε ότι, μετά την ήττα στον Κριμαϊκό Πόλεμο, η δημόσια συζήτηση για τις συμμαχίες της ρωσικής αυτοκρατορίας και το ρόλο της στην Ευρώπη ευνόησε εμφαντικά τα πανσλαβιστικά αισθήματα, καθώς σημαντικοί Σλαβόφιλοι ίδρυσαν τη *Σλαβική Ευεργετική Επιτροπή* στη Μόσχα (1858–1878).³⁰ Η Σλαβική Επιτροπή δημιούργησε τμήματα και στην Αγία Πετρούπολη, την Οδησό και το Κίεβο, και η αποστολή της ήταν θεωρητικά μη πολιτική (εφόσον βρισκόταν υπό κρατική επίβλεψη και χρηματοδότηση), καθώς ασχολούνταν με την εκπαίδευση, την ανάδειξη των σλαβικών σπουδών και τον πολιτισμό των Σλάβων εντός και εκτός Ρωσίας.³¹

Όπως αναφέραμε, ως αποτέλεσμα των Μεγάλων Μεταρρυθμίσεων του Αλέξανδρου Β', οι νόμοι περί λογοκρισίας περιορίστηκαν και ο εμπορευματικός Τύπος γνώρισε άνθιση.³² Πλέον το (εγγράμματο) κοινό γινόταν ισότιμος κοινωνός του Ανατολικού Ζητήματος και οι πηγές για τους εκτός συνόρων Σλάβους ήταν ανεξάντλητες: περιηγητικά κείμενα, δημοσιογραφικά ρεπορτάζ, εθνογραφικές μελέτες και άρθρα άποψης πλημμύριζαν τις εφημερίδες και τα περιοδικά. Πλατφόρμες για τους Σλαβόφιλους ήταν κυρίως μεταξύ άλλων τα περιοδικά *Moskvityanin* [Ο Μοσχοβίτης], *Sovremennik* [Ο Σύγχρονος] και *Russkaya Beseda* [Η Ρωσική Συνομιλία] κ.ά., που φιλοξενούσαν την πολεμική μεταξύ των διανοούμενων και διεύρυναν το δημόσιο διάλογο πάνω σε πολιτικές, πολιτισμικές και φιλοσοφικές αναζητήσεις. Στην Αγία Πετρούπολη οι πιο δημοφιλείς εφημερίδες ήταν η *Golos* [Η Φωνή] και η *Novoe Vremia* [Νέοι Καιροί] ενώ στη Μόσχα τα πρωτεία είχαν η *Russkie vedomosti* [Ρωσικά Νέα] και η *Moskovskie vedomosti* [Μοσχοβίτικα Νέα]. Ο αυτοκράτορας επηρεαζόταν από την κοινή γνώμη που χειραγωγούσαν οι εκδότες σε τέτοιο βαθμό, που πολλοί σύγχρονοι, μεταξύ αυτών ο Ιβάν Αξάκοφ, της χρέωναν την εμπλοκή στον ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1877-1878.³³

²⁹ Αντα Διάλλα, ό.π., σ. 35.

³⁰ B. H. Sumner, *Russia and Panslavism in the Eighteen-Seventies*, Transactions of the Royal Historical Society, 1935, Vol. 18 (1935), σσ. 25-52, Cambridge University Press.

³¹ Michael Boro Petrovich, ό.π., σ. 132.

³² Louise McReynolds, *The News Under Russia's Old Regime: The Development of a Mass-Circulation Press*, Princeton University Press, 1991, σ. 80.

³³ Παρατίθεται στο Sarah McArthur, ό.π., σ. 5.

Από την άλλη, το θέατρο των εξελίξεων του Ανατολικού Ζητήματος μετατοπιζόταν σε κάθε νέο επεισόδιο αυτής της μακράς διαδικασίας, από τα κέντρα υψηλής πολιτικής στις κατά τόπους εθνικές προστριβές και από τις διπλωματικές ή εκκλησιαστικές εντάσεις στις βιαιότητες στα σπλάχνα των κοινοτήτων. Το πιο πολύμορφο και λεπτό ζήτημα για τη ρωσική εξωτερική πολιτική ήταν όπως αποδείχθηκε το Βουλγαρικό, καθώς η κορύφωσή του στο βουλγαρικό σχίσμα εφαπτόταν εκκλησιαστικών και θρησκευτικών ζητημάτων που έπλητταν την ενότητα της Ορθοδοξίας, μη επιτρέποντας στη ρωσική κυβέρνηση να παρέμβει με ευνοϊκούς όρους σε αυτήν τη διένεξη.

Κεφάλαιο 2

Οι Ρώσοι ταξιδιώτες στα Βαλκάνια και τα περιηγητικά κείμενά τους

Οι περιηγητές ως διαμορφωτές και εκφραστές της ρωσικής αντίληψης για τα Βαλκάνια τον 19^ο αιώνα

Μιλώντας για την διαμόρφωση της ρωσικής εθνικής ταυτότητας, οφείλουμε να αναγνωρίσουμε ως κομβικής σημασίας στη διαδικασία αυτή τα περιηγητικά κείμενα των υπηκόων της ρωσικής Αυτοκρατορίας εκτός των συνόρων της. Στο επιδραστικό έργο της «*Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*» η Mary Louise Pratt υποστηρίζει ότι τα περιηγητικά κείμενα Ευρωπαίων από μη ευρωπαϊκά ταξίδια μεταξύ άλλων «έδωσαν στο ευρωπαϊκό αναγνωστικό κοινό μία αίσθηση ιδιοκτησίας, αξίωσης και οικειότητας με τα μακρινά μέρη του κόσμου που γίνονταν αντικείμενο εξερεύνησης, εισβολών, επενδύσεων και αποικισμού» και «δημιουργούσαν μια αίσθηση περιέργειας, ενθουσιασμού, περιπέτειας και ηθικού ζήλου για την ευρωπαϊκή εξάπλωση».³⁴ Τα περιηγητικά κείμενα δηλαδή, έκαναν το αναγνωστικό κοινό κοινών μιας διαδικασίας στην οποία δε συμμετείχε και από την οποία δεν επωφελούταν άμεσα, ωστόσο, γνωρίζοντάς την με τη βοήθεια της σαγηνευτικής λογοτεχνικής γραφής του ταξιδιώτη, διαμόρφωνε τη γνώση του για τον κόσμο και τη θέση της Ευρώπης – και άρα και του ίδιου του πολίτη ή υπηκόου – σε αυτόν.

³⁴ Mary Louise Pratt, «*Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*», Routledge 1992, σ. 3.

Αυτή είναι μια ανάλυση που μπορεί σε ένα μεγάλο βαθμό να εφαρμοστεί και στις περιπτώσεις των Ρώσων περιηγητών που ταξίδευαν στα Βαλκάνια ή στους Ιερούς Τόπους στα μεγάλα προσκυνηματικά ταξίδια, σε μέρη δηλαδή μακριά από τα αυτοκρατορικά σύνορα, στα οποία η Ρωσία διατηρούσε επί αιώνες οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα για τα οποία είχε εμπλακεί σε πολέμους. Η ιστορία του ταξιδιού, βέβαια, είναι σύμφυτη με τη δραστηριότητα του ανθρώπινου πολιτισμού από τις απαρχές του και διαμορφώνεται αναλόγως με το ιστορικό πλαίσιο στο οποίο συμβαίνει και τις ανάγκες που εξυπηρετεί.

Από τον 11^ο και 12^ο αιώνα οι Ρώσοι του Μεσαίωνα ξεκινούσαν το μεγάλο προσκυνηματικό ταξίδι προς την Παλαιστίνη, σημαντική καταγραφή του οποίου σώζεται και αποτελεί σημαντική πηγή μέχρι τις μέρες μας, από τον προσκυνητή Δανιήλ που ταξίδεψε στις αρχές του 12^{ου} αιώνα.³⁵ Άλλη σημαντική καταγραφή στο πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα αποτελεί το έργο του γεννημένου στο Κίεβο μοναχού, προσκυνητή και περιηγητή Μπάρσκι (Vasilij Grigorovich Barskij), ο οποίος επισκέφτηκε ιστορικές τοποθεσίες και εκπαιδευτικά ιδρύματα από τη Βιέννη και το Άγιο Όρος μέχρι τη Βόρεια Αφρική και τους Αγίους Τόπους, όπου συνέχισε τις σπουδές και την έρευνά του και τελειοποίησε τις γνώσεις του στα Λατινικά και τα Ελληνικά.³⁶ Το έργο του, που αποτελείται από προσωπικές σημειώσεις, επιστολές και αναπαραστάσεις που δημοσιεύθηκαν μετά τον θάνατό του, καταλαμβάνει εκατοντάδες σελίδες πλούσιου υλικού με καταγραφές διαδρομών, εθνοτικών ομάδων και θρησκευτικών πρακτικών και αποτέλεσε έμπνευση για την διοργάνωση νέων ταξιδιών. Κατά τον 19^ο αιώνα, το έργο του Αντρέι Μουραβιόφ που περιγράφει το ταξίδι του στους Ιερούς Τόπους το 1830 γίνεται το πιο επιδραστικό του είδους.

Στο λογοτεχνικό είδος των περιηγητικών κειμένων (travelogue) ανήκουν όλα τα έργα που γράφτηκαν ως αποτέλεσμα ταξιδιών λόγω θρησκευτικής ανάγκης, ελεύθερου χρόνου, εκπαίδευσης, στρατιωτικής υποχρέωσης ή ερευνητικής αναζήτησης.³⁷ Κατά την περίοδο του Πέτρου Α', οι νέοι αξιωματούχοι ενθαρρύνονταν

³⁵ Lucien J. Frary, *Russian Missions to the Orthodox East: Antonin Kapustin (1817–1894) and his World*, *Russian History* 40 (2013) 133–151.

³⁶ V. della Dora, “Light and sight: Vasilij Grigorovich Barskij, Mount Athos and the Geographies of eighteenth-century Russian Orthodox Enlightenment”, *Journal of Historical Geography* 53 (2016), 83–103 .

³⁷ Sara McArthur, *ό.π.*, σσ. 15-16.

να λαμβάνουν τεχνική εκπαίδευση στο εξωτερικό.³⁸ Επί Αικατερίνης Β', η φοίτηση πλούσιων Ρώσων στα δυτικοευρωπαϊκά πανεπιστήμια έγινε ακόμη πιο συχνή, ενώ ένας σημαντικός αριθμός νεαρών ανδρών και γυναικών της αριστοκρατίας ακολουθούσε το βρετανικό και γαλλικό παράδειγμα και διεξήγαγε για εκπαιδευτικούς σκοπούς το λεγόμενο «Grand Tour», που είχε ως σταθμούς ευρωπαϊκές πόλεις με πολιτισμικό ενδιαφέρον και περιήγηση στα σημαντικά μνημεία της ελληνικής αρχαιότητας.

Ήταν δύσκολο τέτοιου είδους ταξίδια να περιλάβουν στα δρομολόγιά τους τα «άγνωστα» σλαβόφωνα Βαλκάνια. Το ταξιδιωτικό ενδιαφέρον εκκινεί όταν Ρώσοι φοιτητές γερμανικών πανεπιστημίων επηρεάστηκαν από τις θεωρίες Γερμανών σλαβολόγων για την ιστορία των Σλάβων. Έτσι πρωτοταξίδεψαν στη Σερβία οι συμφοιτητές Αλεξάντρ Τουργκένιεφ (γιος του μεγάλου Ρώσου συγγραφέα Ιβάν Τουργκένιεφ) και Αντρέι Καισάροφ, οι οποίοι κατέγραψαν τον ενθουσιασμό τους για τις πολιτισμικές ομοιότητες μεταξύ των Σέρβων και των Ρώσων.³⁹ Το πρώτο ταξίδι στη Βουλγαρία για αμιγώς ακαδημαϊκούς σκοπούς το έκανε όπως αναφέραμε και νωρίτερα ο Βενελίν το 1830, ζητώντας ειδική χρηματοδότηση από την Ρωσική Ακαδημία, χρηματοδότηση που εφεξής θα γενικευόταν ως πρακτική για αυτό τον σκοπό. Στο ταξίδι του επιβεβαίωσε τις υπάρχουσες αντιλήψεις του για τη ρωσοβουλγαρική συγγένεια και κατέγραψε τις δυσμενείς συνθήκες κάτω από τις οποίες ζούσαν οι Βούλγαροι, καθώς και την απογοήτευσή του για τη «μη ορθή» χρήση της βουλγαρικής γλώσσας από τους χωρικούς, μεταξύ άλλων εθνογραφικών ευρημάτων.⁴⁰ Αξίζει να αναφερθεί ότι η επαφή του με Έλληνες του άφησε την εντύπωση ενός «αφερέγγυου, διαβολικού χαρακτήρα» λαού που είναι ο κύριος υπαίτιος της κατάστασης που ζουν οι Βούλγαροι.⁴¹

Με την ανάπτυξη των ρωσικών σλαβικών σπουδών και του πανσλαβιστικού αισθήματος, Ρώσοι αξιωματούχοι, ιστορικοί, δημοσιογράφοι, πολιτικοί ή θρησκευτικοί ηγέτες, στο πλαίσιο ειδικών ανθρωπιστικών, ερευνητικών, στρατιωτικών ή θρησκευτικών αποστολών, άρχισαν να επισκέπτονται και να γράφουν για τους Σλάβους των Βαλκανίων. Η υποχρεωτική ίδρυση τμημάτων σλαβικών σπουδών στα

³⁸ Sara Dickinson, *Breaking Ground: Travel And National Culture In Russia From Peter I To The Era Of Pushkin*, Rodopi 2006, σ. 34.

³⁹ Παρατίθεται στο Людмила Лаптева, *История славяноведения в России в XIX веке*, Индрик 2005, σ. 37.

⁴⁰ Sara McArthur, ό.π., σσ. 47 – 48.

⁴¹ Sara McArthur, ό.π., 52.

ρωσικά πανεπιστήμια το 1826, παρότι –πλην του Πανεπιστημίου της Μόσχας– δεν υπήρχαν εξειδικευμένοι σλαβολόγοι για να διδάξουν, οδήγησε στην ανάδειξη μιας γενιάς νεαρών σλαβολόγων, οι οποίοι τις επόμενες δεκαετίες εστάλησαν σε ερευνητικές αποστολές στα Βαλκάνια. Ο Οσίπ Μποντιάσκι από το Πανεπιστήμιο της Μόσχας, ο Πετρ Πρέις από της το Πανεπιστήμιο της Αγίας Πετρούπολης, ο Ισμαήλ Σρεζνέφκσι από το Πανεπιστήμιο του Χαρκόβου και ο Βίκτορ Γκριγκορόβιτς, το έργο του οποίου θα μελετήσουμε στην παρούσα εργασία στη συνέχεια, από το Πανεπιστήμιο του Καζάν, ήταν οι τέσσερις αρχικοί ακαδημαϊκοί ερευνητές που ταξίδεψαν στα Βαλκάνια για να καταρτιστούν ως Σλαβολόγοι στα τμήματα σλαβικών σπουδών.⁴²

Θεσμοί όπως η Ρωσική Επιστημονική Ακαδημία (1724), η Αυτοκρατορική Ρωσική Γεωγραφική Εταιρεία (1845) και το Ρωσικό Αυτοκρατορικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο (1872), έχουν χρηματοδοτήσει και συνδιοργανώσει με άλλα ιδρύματα επιστημονικές αποστολές εντός και εκτός αυτοκρατορικών συνόρων: από τις ασιατικές στέπες μέχρι την οθωμανική Ευρώπη και ως τους Ιερούς Τόπους. Οι αποστολές στα Βαλκάνια είχαν ως αντικείμενο μελέτης την ιστορία μέσω μύθων και αρχαιολογικών μνημείων, τη γλώσσα, τον πολιτισμό και την εθνογραφική παρατήρηση των νότιων Σλάβων. Οι μεθοδολογίες που χρησιμοποιούσαν οι περιηγητές ερευνητές δεν ήταν επιστημολογικά άρτιες με τα σημερινά δεδομένα, ήταν ιδιαίτερα επηρεασμένες από τις ευρύτερες ευρωπαϊκές ακαδημαϊκές αντιλήψεις της εποχής, αλλά και από τους κατά πλειοψηφία σλαβόφιλους καθηγητές τους.

Από την άλλη, καθώς η μελέτη των Σέρβων, των Βουλγάρων, των Μαυροβουνίων, των Βοσνίων γινόταν με κρατική εξουσιοδότηση και χρηματοδότηση, όφειλε να μην παράγει άμεσα πολιτικά συμπεράσματα που θα ξέφευγαν από την επίσημη γραμμή της ρωσικής εξωτερικής πολιτικής. Από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, οι περιηγητές είχαν ήδη μια εικόνα για το αντικείμενο που θα μελετούσαν και τα δρομολόγια που θα ακολουθούσαν, αφού η προηγούμενη γενιά σλαβολόγων είχε προικίσει την επόμενη με την απαραίτητη πρακτική και θεωρητική γνώση. Οι επιστημονικές αναφορές των αποστολών έπρεπε να περιορίζονται στα χρήσιμα για την αρχαιολογική, εθνογραφική, γλωσσολογική μελέτη ευρήματα, παρ' όλο που παράλληλα καταγράφονταν σε ημερολόγια ή άρθρα γνώμης ή ακόμη και σε ορισμένα

⁴² Sara McArthur, ό.π., 58.

σημεία στις ίδιες τις επιστημονικές αναφορές, οι προσωπικές αντιλήψεις και πεποιθήσεις των περιηγητών.

Η κρατικά οργανωμένη έρευνα και η συγκεκριμένη μερίδα ακαδημαϊκών που τη διεξήγαγε, είχε ως αποτέλεσμα πέρα από το πρωτότυπο έργο σημαντικών ιστορικών, την γνωριμία της ρωσικής εγγράμματης κοινωνίας με τους νότιους Σλάβους υπό ένα συγκεκριμένο πρίσμα. Η γοητεία που ασκούσαν γενικά τα περιηγητικά κείμενα στο ευρωπαϊκό κοινό ήταν αδιαμφισβήτητη· κατά τον 18^ο αιώνα, κείμενα στο είδος της ταξιδιωτικής λογοτεχνίας όπως *«Τα ταξίδια του Γκιούλιβερ»*, τα ναυτικά ημερολόγια του Τζέιμς Κουκ, τα βιβλία των αριστοκρατών από το «Grand Tour» κ.ά. είχαν τεράστια επιτυχία. Στη ρωσική λογοτεχνική παραγωγή, αντίστοιχο παράδειγμα ήταν το βιβλίο του Ιβάν Γκοντσάροφ *«Φρεγάτα “Παλλάδα”»*, το ναυτικό ημερολόγιο που έγραψε ως μέλος μιας υπερπόντιας ρωσικής εμπορικής αποστολής. Οι αναγνώστες ταξιδιωτικής λογοτεχνίας ένιωθαν κοινωνοί των μεγάλων επιτευγμάτων και ανακαλύψεων του δυτικού πολιτισμού μόνο διαβάζοντάς τα, και εκεί έγκειται και η δημοτικότητα του είδους.

Τα επιστημονικά περιηγητικά κείμενα όπως του Βίκτορ Γκριγκορόβιτς, μπορεί να μην είχαν ως σκοπό τη συναισθηματική ανάταση· σε ορισμένες περιπτώσεις όμως, όπως η γνωριμία με τους σλαβικούς αδελφικούς λαούς, η πρωτοτυπία και η σημασία των κειμένων είχε το ίδιο αποτέλεσμα: το αίσθημα της οικειότητας και της προνομιακής θέσης. Τα αμιγώς προσωπικά περιηγητικά κείμενα, συνήθως σε μορφή ημερολογίων ή επιστολών είχαν περισσότερο χώρο για λογοτεχνικότητα. Στην περίπτωση του Πορφύριου Ουσπένσκι που θα δούμε παρακάτω, η θέση του ως Αρχιμανδρίτης αλλά και ως αρχαιολόγος, του επέτρεψε για δεκαετίες να συμμετάσχει σε πολλά ταξίδια στα ορθόδοξα κέντρα της Ανατολικής Μεσογείου (Άγιον Όρος, Μετέωρα, Σινά, Αίγυπτος, Παλαιστίνη) και να καταγράφει ελεύθερα σε μορφή ημερολογίου τις εντυπώσεις του.

Η Μαρία Τοντόροβα, στο βιβλίο της *«Βαλκάνια, Η Δυτική Φαντασίωση»* κάνει λόγο για ρωσική «ανακάλυψη» των Βουλγάρων κατά το μέσο του 19^{ου} αιώνα, ακριβώς κατά την περίοδο άνθισης του «ρωσικού σλαβισμού», πράγμα που εξηγούσε την ειδική θέση που κατέχουν οι Βούλγαροι στη ρωσική κοσμοθεωρία της εποχής. Υποστηρίζει μάλιστα την αναλογία της σχέσης μεταξύ Ρώσων και Βουλγάρων με εκείνη της Δύσης

και της Ελλάδας, ως «ρίζα του σλαβικού πολιτισμού».⁴³ Είναι μία ανάλυση στο πλαίσιο του *βαλκανισμού*, ως έννοια που περιγράφει με οξυδέρκεια την οριενταλιστική οπτική της δυτικής σύλληψης των Βαλκανίων, η οποία μέχρι και τον 20^ο αιώνα με βαρύνοντα τρόπο νοηματοδοτούσε αρνητικά την περιοχή, ίσως μέχρι και τις μέρες μας.

Όμως η συντηρητική εξωτερική πολιτική της ρωσικής κυβέρνησης, όπως έχουμε παραθέσει και στο πρώτο κεφάλαιο, δεν αφήνει πολλά περιθώρια να εννοηθεί ότι ένας ανάλογος «ρωσικός βαλκανισμός» καθοδηγούσε την κεντρική ρωσική αποικιοκρατική στρατηγική, παρά την ηγεμονική εμπλοκή της Ρωσίας στον πόλεμο του 1875–1878. Στο οριοθετημένο πεδίο του δημόσιου σλαβοφιλικού λόγου και των ακαδημαϊκών κύκλων μπορούμε να δούμε πώς η «εξωτικοποίηση» των Βουλγάρων δικαίωνε τον «εκπολιτιστικό» και «απελευθερωτικό» ρόλο που αξίωνε για τη Ρωσία μια μερίδα δημοσιολόγων. Αυτά τα ιδεολογικά σχήματα μπορούσαν να ανασυρθούν κατ' ανάγκη από τη ρωσική κυβέρνηση για την αιτιολόγηση όψεων της εξωτερικής της πολιτικής, που οριζόταν όμως καταρχήν από ειδικά εθνικά γεωπολιτικά και οικονομικά συμφέροντα. Σε αυτό το πλαίσιο, τα περιηγητικά κείμενα (ανα)τροφοδοτούσαν αυτές τις προσλήψεις.

Στην παρούσα εργασία, υπό αυτό το πρίσμα θα μελετηθούν δύο περιηγητικά κείμενα που γράφτηκαν κατά το μέσο του 19^ο αιώνα, ένα από τον σλαβολόγο ιστορικό Βίκτορ Γκριγκορόβιτς και ένα από τον Αρχιμανδρίτη και αρχαιολόγο Πορφύριο Ουσπένσκι. Οι λόγοι που επιλέχθηκαν τα συγκεκριμένα κείμενα είναι ότι αποτελούν παραδείγματα διαφορετικών ειδών περιηγητικών κειμένων από τα οποία μπορούμε να ανασύρουμε την εικόνα των συγγραφέων για τους Βούλγαρους: το πρώτο αποτελεί αμιγώς ιστορική έρευνα ενώ το δεύτερο είναι ένα ημερολόγιο, γεγονός που ανοίγει περισσότερα πεδία μεταξύ τους σύγκρισης. Επίσης, το έργο του Γκριγκορόβιτς είναι αποτέλεσμα επιτόπιας έρευνας στις βουλγαρικές περιοχές, ενώ του Ουσπένσκι, που δεν έχει επισκεφθεί τα βουλγαρικά εδάφη, μας δίνει υλικό από τις συναντήσεις του με Βουλγάρους και τις προσωπικές του απόψεις επί του Βουλγαρικού Ζητήματος από μια οπτική περισσότερο εξωγενή.

Η εστίαση της μελέτης στο Βουλγαρικό Ζήτημα οριοθετεί το αντικείμενο της ανάλυσης της παρούσας εργασίας στο πλαίσιο του πιο ακανθώδους για τη ρωσική

⁴³ Maria Todorova, *Βαλκάνια, Η Δυτική Φαντασίωση*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2005, σσ. 192 – 196.

πολιτική ζητήματος, αυτό του ευρύτερου Ανατολικού Ζητήματος. Η ρωσική ηγεμονία στα Βαλκάνια δεν είναι μόνο μια μονόδρομη εξουσιαστική σχέση πολιτικής κυριαρχίας των Ρώσων επί των Βουλγάρων· βλέπουμε πώς ταυτόχρονα εγείρει ζητήματα για την επαναδιαπραγμάτευση της ίδιας της ρωσικής ταυτότητας, ενώ ανοίγει χειραφετητικούς διαδρόμους για τους Βουλγάρους που δεν είναι σε θέση να ελέγξει, βοηθώντας στην ανασύνθεση της εθνικής τους ιστορίας και ταυτότητας. Σε κάθε περίπτωση, τα περιηγητικά κείμενα μαρτυρούν τη ρωσική προσδοκία για το καθήκον αλλά και τα όρια της παρέμβασης στο Βουλγαρικό Ζήτημα.

Βίκτορ Γκριγκορόβιτς, «Δοκίμιο για ένα ταξίδι στην ευρωπαϊκή Τουρκία»

Ένας από τους πρώτους απεσταλμένους για λογαριασμό των νεοσύστατων τμημάτων σλαβικών σπουδών ήταν, όπως είδαμε, ο Βίκτορ Γκριγκορόβιτς (1815–1876). Αρχικά φοίτησε στο Πανεπιστήμιο του Χαρκόβου και συνέχισε τις σπουδές του στο Πανεπιστήμιο του Καζάν, με έμφαση στην παλαιά εκκλησιαστική σλαβονική γλώσσα και στην σλαβική λογοτεχνική παραγωγή. Βασικά του έργα αποτελούν τα εξής: «*Οι Σλάβοι και η Ιστορική τους Σημασία*» («Славяне и их историческое значение», 1857), «*Δοκίμια για τις ρωσικές αρχαιότητες*» («Очерки по русской древности», 1863), «*Σπουδές για τη Ρωσική Λαογραφία*» («Исследования в области русского фольклора», 1865), «*Λογοτεχνικά και Κριτικά Δοκίμια*» («Литературно-критические очерки», 1872) και «*Ιστορία του Ρωσικού Λαού*» («История русского народа», 1876).

Στα 1844–1847 επισκέφθηκε διάφορες πόλεις και μοναστήρια με σκοπό την έρευνα πάνω στη βουλγαρική ιστορία, που αποτελούσε βασικό ερευνητικό ερώτημα στις ρωσικές σλαβικές σπουδές, εξαιτίας της ελλιπούς προσοχής που τους είχε δοθεί μέχρι τότε. Ο Γκριγκορόβιτς, που ήδη πριν το ταξίδι ήταν γνώστης και δάσκαλος της βουλγαρικής γλώσσας, ήταν ο πρώτος, μετά τον Βενελίν, που ταξίδεψε περαιτέρω στα βουλγαρικά και μακεδονικά εδάφη βασιζόμενος σε συμβουλές συναδέλφων του που είχαν προηγουμένως επισκεφθεί τα Βαλκάνια.⁴⁴ Το έργο του «*Δοκίμιο για ένα Ταξίδι*

⁴⁴ Муртузалиев Сергей Ибрагимович, *В. И. Григорович, первый российский историк Болгарии XV–XVI вв.*, στο *В. И. Григорович и развитие славяноведения в России*, Материалы «круглого стола» с международным участием, посвященного 200-летию со дня рождения ученого; г. Г. П. Мягков (сост., отв. редактор), Е. А. Чиглинецв (сост., отв. редактор). Казань, 2015.

στην *Ευρωπαϊκή Τουρκία*» δημοσιεύθηκε το 1848 στο επιστημονικό περιοδικό του Πανεπιστημίου του Καζάν αλλά ανατυπώθηκε το 1877 λόγω πολλών λαθών στην πρώτη έκδοση. Στην δεύτερη έκδοση το έργο χωρίζεται σε δύο ενότητες, η πρώτη αφορά τις σημειώσεις από το ταξίδι του το 1844 στην Κωνσταντινούπολη, τη Θεσσαλονίκη και το Άγιο Όρος, ενώ η δεύτερη από το ταξίδι του ένα χρόνο μετά στη Θεσσαλονίκη, το Μοναστήρι (Μπίτολα), την Οχρίδα, τις Σέρρες, τη Σόφια, τη Φιλιπούπολη, το Τύρνοβο και τις Μονές του Αγίου Ναούμ και του Ιωάννη της Ρίλας. Το έργο του αναφέρεται στη βουλγαρική ιστορία και εθνολογία βασιζόμενο σε βουλγαρικούς ιστορικούς μύθους και παλαιοχριστιανικά χειρόγραφα, με εστίαση στον 15^ο και 16^ο αιώνα.

Ο Γκριγορόβιτς, πριν ξεκινήσει το μεγάλο του ταξίδι, γνώριζε πως οι σλαβικές σπουδές βρίσκονται σε τόσο πρώιμο στάδιο ώστε δεν υπάρχουν γενικές αρχές που να βοηθούν στην ανάλυση του υλικού που υπάρχει διαθέσιμο, όσον αφορά στις σλαβικές γλώσσες και τη λογοτεχνία, και ιδιαίτερος στους αιώνες που αυτός ερευνά. Αυτό φαίνεται να είναι ένα ζήτημα που τον απασχολεί από τα πρώιμα ερευνητικά του βήματα και που το συνδέει ευθέως με τη διπλή καταπίεση που υφίστανται οι Βούλγαροι. Ενδεικτικά, στη διπλωματική του εργασία το 1842 αναφέρει πως η κυριαρχία των Τούρκων στη Βουλγαρία έχει καταπιέσει τις ιστορικές τους ρίζες, αλλά η θρησκευτική συνείδησή τους είναι αυτή που τους προσφέρει το κίνητρο να συνεχίσουν να αναπτύσσονται διακριτά, με συνεχή επαφή με τους Ρώσους, που βοηθά στην αμοιβαία ηθική ανάπτυξη.⁴⁵ Πριν ξεκινήσει για την επιστημονική του αποστολή, ο Γκριγορόβιτς έχει συνείδηση του καθοδηγητικού ρόλου που έχει η Ρωσία στην καλλιέργεια της διακριτής πνευματικότητας των Βουλγάρων, το οποίο αδιαμφισβήτητα επηρεάζει την αντίληψη που έχει και για την δική του προσφορά σε αυτήν την κατεύθυνση.

Στο υπό μελέτη έργο του «Δοκίμιο για ένα Ταξίδι στην Ευρωπαϊκή Τουρκία» αναφέρει:

Η υποταγή των ορθόδοξων Βουλγάρων στους Έλληνες ιεράρχες και η κυριαρχία των Τούρκων και των Φαναριωτών οδήγησε τους Βούλγαρους να είναι οι πιο

⁴⁵ Виктор Григорович, *Краткое обозрение славянских литератур Виктора Григоровича*, Казань, 1841, σ. 63.

καταπιεσμένοι και αγνοημένοι από όλους τους χριστιανούς. Σε μεγάλο βαθμό, αποστερήθηκαν τη δική τους αγνή πίστη.⁴⁶

Στις πόλεις που επισκέπτεται διακρίνει τους διαφορετικούς εθνοτικούς πληθυσμούς που τις απαρτίζουν και βρίσκει ότι οι Βούλγαροι είναι οι πιο αδικημένοι. Ο αποκλεισμός των Βουλγάρων από την θρησκευτική και πολιτική ιεραρχία διαμορφώνει μια συνθήκη στην οποία πέρα από την οθωμανική η κυριαρχία, και η ελληνική καταπίεση είναι διττή, πνευματική–πολιτισμική αλλά και πολιτική, δημιουργώντας ανισοτιμία εντός των Ορθόδοξων χριστιανών. Για τον Γκριγκορόβιτς αυτό είναι κομβικό ζήτημα, καθώς, όπως είδαμε ανωτέρω, η θρησκευτική συνείδηση αποτελούσε, κατά τη γνώμη του, όχι μόνο ορίζουσα της ταυτότητάς τους, αλλά και σύνδεση με τις ρίζες τους. Έτσι, μια ενδεχόμενη απομάκρυνση από τη θρησκεία τους λόγω της πιθανής αδυναμίας τους να αντιληφθούν και να ερμηνεύσουν το δόγμα τους και της συνεπαγόμενης ανοικείωσής τους με αυτό, θα μπορούσε πιθανά να έχει ολέθριες συνέπειες για την ίδια την ταυτοτική τους επιβίωση. Η διάσταση αυτή έμμεσα ενδυναμώνει και την πεποίθησή του για τη συνδρομή που οφείλει να παράσχει το ρωσικό κράτος. Αυτή η κατάσταση γίνεται εμφανής από τα γραπτά του Γκριγκορόβιτς, όταν επισκεπτόμενος το Μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή στο μακεδονικό χωριό Σλέπτσε, παρατηρεί:

Η Μονή Σλέπτσε είναι επίσης αξιοσημείωτη για τη σλαβική λατρεία της. Σε όλη τη νότια Μακεδονία, από τη Θεσσαλονίκη ως την Οχρίδα και από τα σύνορα της Θεσσαλίας ως τα Σκόπια και το Μελένικ, όχι μόνο σε μητροπολιτικές, αλλά και σε αγροτικές εκκλησίες, τελούνται λειτουργίες στα ελληνικά. Αν στις πόλεις η γνωριμία με αυτή τη γλώσσα δεν δυσκολεύει τους κατοίκους να κατανοήσουν τις κύριες αλήθειες της πίστης, τότε στα χωριά, όπου κυριαρχεί ο βουλγαρικός πληθυσμός, η χρήση της έχει άσχημες συνέπειες. Στο δρόμο συναντούσα, πολύ συχνά, χωριάτες που δεν ήξεραν τις καθημερινές προσευχές, χωριάτισσες που, ακόμη και όταν έκαναν το σταυρό, δεν ήξεραν πώς να προφέρουν λέξεις. Παρατήρησα κάποιου είδους έκσταση σε αυτόν τον φτωχό λαό, τόσο ξεκάθαρα περιφρονημένο από τους ποιμένες του, που, με τόσο ανάμικτες σχέσεις με διαφορετικούς θρησκευόμενους, δεν τους αφήνουν καν να βρίσκουν παρηγοριά στους ναούς του Θεού με κατανοητές προσευχές. Λόγω αυτής της επικράτησης της ελληνικής γλώσσας σε λίγες εκκλησίες, και, όπως φαίνεται, περισσότερο σε μονές, έχουν απομακρυνθεί. Σύμφωνα με τις πληροφορίες που έχω συγκεντρώσει, η σλαβική λατρεία έχει διατηρηθεί στο Ντέμπερετς, στη Δίβρα και κοντά στο Πρίλεπ.⁴⁷

⁴⁶ Виктор Григорович, *Очерк путешествия по Европейской Турции: с картою окрестностей охридских и преспанских гор*, Казань 1848, σ. 243.

⁴⁷ Виктор Григорович, *Очерк путешествия по Европейской Турции*, Москва 1877, σ. 115.

Έτσι, σε μια (συχνή) παρέκκλιση από το κυρίως τεχνικό κείμενο, ο Γκριγκορόβιτς αναδεικνύει τη γενική κατάσταση των Βουλγάρων κατά την δεκαετία του 1840, όταν η απομάκρυνσή τους από τις θρησκευτικές πρακτικές, εξαιτίας της ακατανόητης λειτουργίας, έχει δυσμενείς επιπτώσεις στην συνείδηση της ιδιαίτερης ταυτότητάς τους και στην καλλιέργεια της πνευματικότητάς τους.

Ιδιαίτερη αναφορά επιφυλάσσει και για το ζήτημα της γλώσσας. Κατά την διάρκεια των περιηγήσεών του, ιδιαίτερα σε αστικά κέντρα, παρατηρεί πως στη δημόσια ζωή και στις κοινωνικές τους συναθροίσεις, οι Βούλγαροι προτιμούν να χρησιμοποιούν την τουρκική ή την ελληνική γλώσσα, περιορίζοντας την χρήση της βουλγαρικής σε στενό οικογενειακό κύκλο. Αυτή η ταυτόχρονη χρήση δύο ή και τριών διαφορετικών κωδίκων, αν και συνήθης σε πολυπολιτισμικά περιβάλλοντα, είναι ενδεικτική της κατάστασης. Όπως παρατίθεται στο επόμενο απόσπασμα, η σύνδεση της βουλγαρικής με τις γυναίκες, και συνεπώς αποκλειστικά εντός της εστίας και του οίκου, είναι από μόνη της εύγλωττη και δείχνει την χαμηλή ιεραρχική θέση που αυτή καταλαμβάνει, προς επίρρωση του πολιτισμικού επεκτατισμού που συντελείται από την πλευρά των Ελλήνων, αναδεικνύοντας την ελληνική ως μια *lingua franca* που επιτελούσε τη λειτουργία της συνεννόησης και ιεραρχικά καθώς απολάμβανε υψηλή θέση στη γλωσσική ιεραρχία:

Αλλά η επιρροή της ελληνικής κατέστειλε έντονα τη φυσική τους γλώσσα, στην οποία οι Βούλγαροι δύσκολα συζητούν στις κοινωνικές τους σχέσεις. Λαμβάνει τη δικαιωματική της θέση εντός του στενού οικογενειακού κύκλου, αναζωογονημένη από την παρουσία των γυναικών: έξω από αυτόν, οι Βούλγαροι καταφεύγουν στα ελληνικά, ενίοτε και στα τουρκικά. Δεν έτυχε να συναντήσω κανέναν στην Οχρίδα που να μπορούσε να αναλύσει ένα μεγαλύτερο σλαβικό γραπτό. Αντίθετα, στην ανάγνωση της ελληνικής, που είναι γνωστό ότι είναι αρκετά δύσκολη γραφή στα παλιά χειρόγραφα, πολλοί ήταν πολύ επιδέξιοι.⁴⁸

Στο επίπεδο της θρησκευτικής πρακτικής, σε ελάχιστες και απομονωμένες εκκλησίες και μοναστήρια υπήρχε σλαβική λειτουργία, ενώ σε μερικά σχολεία η βουλγαρική διδασκόταν στις μικρότερες τάξεις. Κατά την επίσκεψή του στο Μοναστήρι του Αγίου Ναούμ, ζήτησε, μεταξύ άλλων, να δει τη βιβλιοθήκη και τα αρχεία της:

Αφού τελείωσα την αποτύπωση του κτιρίου, απευθύνθηκα στον ηγούμενο με μια ευγενή παράκληση να μου δείξει τα βιβλία του μοναστηριού. Μου απάντησε με θλίψη: μάταια ανησυχώ για αυτό. Ήδη ο προκάτοχός του (αρχιμ. Διονύσιος ανατολίτης, Έλληνας) τα έκαψε. Εύκολα το πίστεψα, γιατί και στην Οχρίδα άκουσα τα παράπονα των γερόντων της πόλης για αυτήν την ασυγχώρητη

⁴⁸ Виктор Григорович, *Очерк путешествия по Европейской Турции*, Москва 1877, σ. 102.

βαρβαρότητα, αλλά δεν πίστευα ότι δεν είχε μείνει τίποτα, επομένως αυτό δεν με σταμάτησε από το να ρωτήσω.⁴⁹

Η αναζήτησή του όμως ευοδώθηκε εν συνεχεία:

Ο δυσαρεστημένος ηγούμενος πέταξε τα κλειδιά στον παπά, ο οποίος κάλεσε τον Εκκλησιάρχη του, διατάζοντάς τον να μου δείξει αν υπήρχε κάτι από τα βιβλία. Αυτός ο ίδιος ο εκκλησιάρχης δεν ήξερε πού να με πάει. Τελικά βρήκαμε ένα δωμάτιο όπου φυλάσσονταν τυπωμένα εκκλησιαστικά βιβλία σε ένα σεντούκι, συμπεριλαμβανομένης της Βίβλου του Όστρογκ και ενός τόμου κάποιου ρωσικού μυθιστορήματος. Σύμφωνα με το τελευταίο, κατέληξα ότι δεν ήμουν ο πρώτος Ρώσος σε αυτό το αξιόλογο μοναστήρι. Ανάμεσα στα ελληνικά βιβλία είναι δύο που τυπώθηκαν στη Μοσχόπολη, μια πόλη που βρίσκεται 12 ώρες νότια της μονής του Αγ. Ναούμ. Ένα από αυτά, που ονομάζεται *ακολουθία των Αγίων Επταρύθμων*, δηλαδή οι ακολουθίες στους επτά Σλάβους αποστόλους, φαίνεται ότι ήταν άγνωστο στους μελετητές και μου πρόσφερε σημαντική εξυπηρέτηση. Όλες οι αναζητήσεις και οι έρευνές μου τελείωσαν με αυτήν την τελευταία ανακάλυψη.⁵⁰

Από το κείμενο της επίσκεψης στον Αγίο Ναούμ μπορούμε να συμπεράνουμε ότι τα ευρήματα του Γκριγκορόβιτς για την επιθετική συμπεριφορά του ελληνικού κλήρου προς τους Βούλγαρους όσον αφορά την θρησκευτική πρακτική εκτός όσων αναφέρθηκαν παραπάνω, αποκτά νέα διάσταση και φαίνεται να θέτει πραγματικά υλικά εμπόδια στην μελέτη του σλαβικού παρελθόντος, αποτελώντας τροχοπέδη για την επιστημονική έρευνα. Στην περίπτωση της καύσης των βιβλίων όμως, την οποία και ο ίδιος ο Γκριγκορόβιτς ομολογεί ότι πίστεψε με ευκολία και με καμία διάθεση αμφισβήτησης, μπορούμε να δούμε πώς η βουλγαρική προφορική ιστορία της εποχής επηρεάζει τον σλαβολόγο ο οποίος απλώς δικαιώνει τις υφιστάμενες απόψεις του και υιοθετεί στην επιστημονική του έρευνα διαδομένους μύθους που συνοδεύουν την ελληνοβουλγαρική ένταση.⁵¹

Η χρήση του χαρακτηρισμού «βαρβαρότητα» είναι ενδεικτική για τα προϋπάρχοντα αισθήματα του Ρώσου σλαβολόγου που επιβεβαιώνονται και «ιδίους όμμασι» και αφορούν την καταστροφική για τους Βουλγάρους ελληνική ηγεμονία, για την οποία μέχρι τότε είχε διαβάσει ή ακούσει από τους ντόπιους. Ταυτόχρονα βλέπουμε πώς η αναπάντεχη παρουσία ρωσικής λογοτεχνίας στο μοναστήρι επαληθεύει για εκείνον το διαχρονικό ρωσικό ενδιαφέρον για την ολόπλευρη πνευματική καλλιέργεια

⁴⁹ Виктор Григорович, *Очерк путешествия по Европейской Турции*, Москва 1877, σ. 110.

⁵⁰ Виктор Григорович, ό.π., 110.

⁵¹ Κέτα Μίρτσεβα, «Καταστροφή βιβλίων, βουλγαρικές πρακτικές και μύθοι του 19^{ου} αιώνα», Ανδρέας Λυμπεράτος (επιμ.), *Τα Βαλκάνια, Εκσυγχρονισμός, Ταυτότητες, Ιδέες*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών (ΙΤΕ), Ηράκλειο 2014.

των Βουλγάρων, παρά την απογοήτευση που του προκαλεί η επιδεικτική αδιαφορία των τωρινών κατοίκων του Μοναστηριού να ασχοληθούν περισσότερο με αυτήν.

Η αναζήτησή για αρχαιακό υλικό τον οδήγησε στο Μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη της Ρίλας, στη Σχολή του οποίου γνώρισε πολλούς Βούλγαρους που εκτίμησε πραγματικά, αναγνωρίζοντας τις δυνατότητές τους, και ιδιαίτερα τον διδάσκαλο πατέρα Νεόφυτο, που είχε εκείνη την περίοδο ολοκληρώσει την κατάρτιση ενός ελληνο-βουλγαρικού και βουλγαρο-ελληνικού λεξικού:

Πρόθεση του συγγραφέα είναι να επισπεύσει την εκτύπωση του ελληνοβουλγαρικού μέρους, που είναι πιο απαραίτητο για τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της πατρίδας του. Είναι κρίμα! Η δημιουργία αυτού του έργου συναντά πάντα εμπόδιο στο κόστος της έκδοσης. Γι' αυτό η βουλγαρική νεολαία στερείται την πιο απαραίτητη βοήθεια στην εκπαίδευσή τους και η επιστημονική διερεύνηση αισθάνεται εμπόδιο στην επέκταση του πεδίου της σλαβικής γλωσσολογίας. Στα χρονικά του διαφωτισμού των Βουλγάρων, το όνομα του π. Νεοφύτου θα μείνει αξέχαστο. Είναι ο πρώτος, με τη συνδρομή του Μουστάκοφ και άλλων εμπόρων που εισήγαγαν στα βουλγαρικά σχολεία τη μέθοδο της αμοιβαίας διδασκαλίας, η οποία έχει πλέον καθοριστική επιρροή στην επιτυχία της εκπαίδευσης του λαού, μέχρι πρόσφατα βυθισμένου στη λήθη του εαυτού του.... Η νέα γενιά του κλήρου, διαφωτιζόμενη υπό την καθοδήγηση του π. Νεοφύτου είναι πιθανό να καταστρέψει πολλές από τις καταχρήσεις που προέρχονται από την άγνοια. Από αυτή την άποψη, αυτό το σχολείο αξίζει ιδιαίτερης προσοχής, γιατί υπόσχεται τους πιο ευεργετικούς καρπούς σε έναν λαό που καταπιέζεται, δυστυχώς, όχι μόνο από άπιστους.⁵²

Ο Γκριγκορόβιτς συνέκρινε την κατάσταση με τις Μονές του Άγιου Όρους, που παρά το ότι αποκαλούνται «βουλγαρικές», μοιράζονται με τους Έλληνες την απαξίωση για τους μη διαφωτισμένους Βούλγαρους, ενώ στο Μοναστήρι της Ρίλα, παρά τους περιορισμένους πόρους και τις κακουχίες, οι μοναχοί επιτελούν καθήκον προς την πατρίδα τους. Είναι ενδιαφέρον ότι αφιερώνει αρκετό χώρο στο να απεικονίσει τη σημασία που έχει η αλληλοδιδασκτική μέθοδος των μοναχών, που ξεπερνάει τα εμπόδια της επίσημης εκπαίδευσης και αποδεικνύει τις ικανότητες των Βουλγάρων όταν αποκτούν τα απαραίτητα μέσα. Σε αυτό το σημείο απευθύνει καθαρά έκκληση για ρωσική οικονομική αρωγή προς τον Νεόφυτο και τους μοναχούς της Ρίλα, που μέχρι τότε συντηρούνταν κυρίως από ιδιωτικές πρωτοβουλίες, για να μπορέσουν να εκδώσουν το έργο τους για τη συστηματοποίηση και μελέτη της βουλγαρικής γλώσσας και ιστορίας.

⁵² Виктор Григорович, *Очерк путешествия по Европейской Турции*, Москва 1877, σ. 130–131.

Στο έργο του σλαβολόγου μπορούμε να διακρίνουμε, ανάμεσα στις περιγραφές της πορείας του ταξιδιού του και τις λεπτομέρειες των αρχαιακών ευρημάτων του ή την μεταφορά μύθων από τους ντόπιους, πολλές παρεκβάσεις που έχουν ως στόχο να αναδειχθούν, για πρώτη φορά εντός του πλαισίου της «αντικειμενικής» επιστημονικής έρευνας, οι συνθήκες κάτω από τις οποίες διαβιούν οι βουλγαρικοί πληθυσμοί, με συναισθηματικά φορτισμένες διηγήσεις των βασάνων τους. Οι λεπτομερείς αναφορές που κάνει για την αλληλεπίδρασή του με τους ντόπιους, ιδιαίτερα τους Βούλγαρους που μπορούν να τον βοηθήσουν στις αναζητήσεις του, αποτελούν ευκαιρία για να αναδείξει τα προβλήματα και τις δυνατότητές τους.

Συμπερασματικά, θα λέγαμε ότι στο έργο του Γκριγκορόβιτς η σκιαγράφηση της βουλγαρικής ταυτότητας στρέφεται κυρίως γύρω από το ζήτημα της γλώσσας, της θρησκείας και της συνεχώς υφιστάμενης διπλής απειλής που αντιμετωπίζουν αμφότερες. Αξίζει να σημειωθεί ότι στο έργο του περισσότερο αναδεικνύεται ως απειλή ο προσλαμβανόμενος ως πολυποίκιλος ελληνικός επεκτατισμός και λιγότερο η οθωμανική κυριαρχία, άποψη που φαίνεται πώς ήδη φέρει και απλώς επιβεβαιώνεται στην επιτόπια έρευνα οδηγώντας τον και σε επιστημονικά σφάλματα.

Η αναζήτηση της ανασύστασης του βουλγαρικού παρελθόντος ιδιαίτερα κατά τους αιώνες που μελετά (15^{ος}–16^{ος}), τον κατευθύνει σε κέντρα θρησκευτικού και ιστορικού ενδιαφέροντος, σε συγκεκριμένες πόλεις, μοναστήρια και μνημεία, που του αφήνουν την εντύπωση ότι αφενός η ρωσική μελέτη της βουλγαρικής ιστορίας είναι σε πρωτόλειο στάδιο και κάθε χειρόγραφο που αποκτά είναι σημαντικής αξίας, αφετέρου διαπιστώνει πως ένα μεγάλο μέρος της βουλγαρικής παράδοσης έχει χαθεί προ πολλού. Το γεγονός αυτό, για τον Γκριγκορόβιτς δίνει χώρο στη ρωσική πρωτοβουλία να μεριμνήσει για την εκπαίδευση και την πνευματική καλλιέργεια των απλών Βουλγάρων που κατά την άποψή του έχουν απομακρυνθεί από τις ορθόδοξες θρησκευτικές πρακτικές, με τις οποίες φαίνονται να μη συνδέονται κυρίως λόγω του γλωσσικού ορίου. Από τα ευρήματά του συμπεραίνει ότι η επιβίωση της βουλγαρικής ταυτότητας τελεί υπό συνεχή αμφισβήτηση, καθώς υποσκάπτονται οι δεσμοί με τις ρίζες και το παρελθόν, αλλά και το μέλλον.

Πορφύριος Ουσπένσκι, «Η Αυτοβιογραφία μου»

Ο Πορφύριος Ουσπένσκι (1804–1885) από το 1834 ήταν Αρχιμανδρίτης στην Οδησό και, με όπλα τις δεινές του γνώσεις στα ελληνικά και τα ιταλικά, ταξίδεψε από την Βιέννη ως την Ιερουσαλήμ. Κατά τη διάρκεια της ζωής του είχε σημαντική συνεισφορά στην αρχαιολογία και τη βυζαντινολογία της περιόδου με τις ανακαλύψεις του. Κληρονομιά του Πορφυρίου μεταξύ άλλων είναι τα έργα «*Ταξίδια στο Σινά και την Παλαιστίνη*» («Путешествие на Синаи и в Палестину», 1854), «*Οι Άγιοι Τόποι στη Γεωγραφία και Ιστορία*» («Святая земля в географии и истории», 1864), «*Οι αρχαιότητες της Κωνσταντινούπολης*» («Древности Константинополя», 1868) και «*Το Μοναστήρι της Αγίας Αικατερίνης στο Ορος Σινά*» («Монастырь Св. Екатерины на Синайской горе», 1871). Μεταξύ των τελών του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα εκδόθηκε η οχτάτομη αυτοβιογραφία του, από την οποία χρησιμοποιούμε υλικό στην παρούσα μελέτη, και περιλαμβάνει την εξιστόρηση της ζωής του πολυάσχολου Ουσπένσκι από τον ίδιο. Συναντήσεις ιδιωτικές και επίσημες, ταξίδια, ανακαλύψεις, σχολιασμοί και γεγονότα καταγράφονται σε χιλιάδες σελίδες που αντιστοιχούν δικαίως στα πολυτάραχα χρόνια που έζησε ο Ουσπένσκι, από τη θέση του ίδιου.

Ο Ουσπένσκι εγκαταστάθηκε στην Παλαιστίνη το 1847 ως επικεφαλής με την πρώτη Ρωσική Εκκλησιαστική Αποστολή (1847–1853), με σκοπό την αναχαίτηση του καθολικισμού στην περιοχή και την εγκαθίδρυση μόνιμης ρωσικής παρουσίας. Η Ρωσική Ατμοπλοϊκή και Εμπορική Εταιρία, το Ρωσικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο στην Κωνσταντινούπολη και η Ορθόδοξη Αυτοκρατορική Παλαιστίνια Εταιρεία εξυπηρετούσαν τα συμφέροντα της Ρωσικής Αυτοκρατορίας στους Ιερούς Τόπους, διευκολύνοντας την διοργάνωση και την αρτιότητα των ταξιδιών εμπορικών, πνευματικών και ερευνητικών αποστολών στην περιοχή.

Πέρα από τη δύσκολη αποστολή που του είχε αναθέσει η ρωσική κυβέρνηση, ο πολυπράγμων Ουσπένσκι εκμεταλλεύτηκε την θέση του και εξερεύνησε την ευρύτερη περιοχή, κρατώντας ταξιδιωτικές, αρχαιολογικές και θεολογικές σημειώσεις από τα ευρήματά του, έφτιαξε περιηγητικούς χάρτες και εγκατέστησε τυπογραφείο

στην Ιερουσαλήμ.⁵³ Εκείνα τα χρόνια ταξίδεψε στο Άγιο Όρος και την Κωνσταντινούπολη, όπου ήρθε σε άμεση επαφή με το Βουλγαρικό Ζήτημα, στο οποίο παρενέβη με όλες του τις δυνάμεις, με κίνητρο το πανορθόδοξο πνεύμα του.

Ο Ουσπένσκι ταξίδεψε κι αυτός στα μέσα του αιώνα, αλλά δεν εξασφάλισε πρόσβαση στην βουλγαρική ενδοχώρα, όπως ο Γκριγκορόβιτς. Πριν αποχωρήσει από την Αγία Πετρούπολη το 1843, αποτάθηκε στο Ασιατικό Τμήμα του ρωσικού Υπουργείου Εξωτερικών, για να του επιτραπεί να επιστρέψει κάνοντας ενδιάμεσους σταθμούς σε βουλγαρικές περιοχές και να συλλέξει πληροφορίες για την Εκκλησία. Το αίτημα που απορρίφθηκε από το Υπουργείο γιατί όπως του ανακοινώθηκε, θα κινδύνευε λόγω της θέσης του να αντιμετωπίσει προβλήματα με τις Οθωμανικές Αρχές και να μην του επιτρέψουν να ταξιδέψει ελεύθερα.⁵⁴

Στο ημερολόγιό του, μπορούμε καταρχήν να εντοπίσουμε σε διάφορα σημεία την άποψη του Ουσπένσκι για την οικουμενικότητα της Ορθοδοξίας και την περιφρόνησή του για τους σύγχρονους πολιτικούς εθνικισμούς. Ενδεικτικά διαβάζουμε:

Δεν μου αρέσει ο χωρισμός των λαϊκών φυλών και προβλέπω τη συγχώνευση όλων των Σλάβων σε έναν λαό. Κύριε, κάνε τους αδελφούς και οικογένεια! Η πολιτική της Ρωσίας στην Ανατολή πρέπει να υπόσχεται στη Γεωργία, την Αρμενία, την Αραβία, την Ινδία, την Αιθιοπία, τη Σερβία, τη Βουλγαρία και τη Μολδοβλαχία ελευθερία και ανεξαρτησία υπό τη σημαία της Ορθοδοξίας, αλλά σε μια ενιαία και αδιαίρετη ένωση με τον εαυτό της.⁵⁵

Στην ιδιωτικότητα των προσωπικών του σημειώσεων φαίνεται το πανορθόδοξο πνεύμα του που διαπερνά τις καθιερωμένες κοσμικές πολιτικές και το οποίο έχει διαμορφωθεί και κατά την παραμονή και εξοικειώσή του με τη Μέση Ανατολή, γεγονός που τον ωθεί να οραματίζεται την ανάδειξη της Ορθοδοξίας από τα Βαλκάνια ως την Ινδία. Ενώ με τον ρεαλισμό του αναγνωρίζει τις διαφορετικές εθνικότητες όπως έχουν διαμορφωθεί, τις εύχεται ενωμένες υπό την προστασία της ισχυρής ρωσικής αυτοκρατορίας που είναι σε θέση –κατά τη γνώμη του– να εγγυηθεί μια τέτοια οικουμενική ένωση στο όνομα της Ορθοδοξίας.

⁵³ Lucien J. Frary, *Russian Missions to the Orthodox East: Antonin Kapustin (1817–1894) and his World*, *Russian History* 40 (2013) 133–151.

⁵⁴ Порфирий Успенский, *Книга бытия моего*, Τ. Ι. СПб., 1894, σ. 123.

⁵⁵ Порфирий Успенский, *Книга бытия моего*, Τ. ΙΙΙ, СПб. 1896, σ. 455.

Όταν βρέθηκε στην Κωνσταντινούπολη και συναντήθηκε με τον Πατριάρχη, ανέλαβε την έκδοση σλαβικών λειτουργικών βιβλίων στη Μόσχα, με σκοπό να τα προμηθευτούν βουλγαρικές εκκλησίες.⁵⁶ Κατά την επίσκεψή του στο Βουκουρέστι, συναντήθηκε με Βούλγαρους που τον ενημέρωσαν για τις διαρκείς παρεμβάσεις στην εκκλησία τους από τις τουρκικές αρχές και τους Έλληνες κληρικούς. Του ζήτησαν να παρέμβει στην Ιερά Σύνοδο για να γίνει δεκτή η εισαγωγή δώδεκα Βουλγάρων στο Θεολογικό Σεμινάριο του Κίεβου:

Παραπονέθηκαν για τη λαγνεία για εξουσία, την απληστία και την ψυχρότητα των Ελλήνων επισκόπων απέναντί τους. Είπαν ότι οι Βούλγαροι υπέβαλαν αίτηση στον σουλτάνο Αμπντούλ Μετζίτ για την απομάκρυνση του Μητροπολίτη Τυρνόβου Νεοφύτου, ενός Έλληνα, και για άδεια να έχουν μαζί τους ομοέθνους (одноплеменных) αρχιερείς και ότι η Μεγάλη Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης, έχοντας μάθει για αυτήν την αναφορά, αντικατέστησε τον Νεοφύτο και στη θέση του έστειλε έναν Σέρβο μητροπολίτη, έναν Έλληνα, ενσταλάζοντας στην Πύλη πολιτική δυσπιστία από τους Βούλγαρους προς τους επισκόπους. Έχοντας πει αυτά, πρόσθεσαν ότι αυτός ο μητροπολίτης δεν άρεσε ούτε στους Βούλγαρους, και ότι το Τύρνοβο ήθελε να έχει είτε δικό του ομοεθνή αρχιεφεμέριο είτε έναν επίσκοπο της Βάρνας που να ήξερε τουλάχιστον τη βουλγαρική γλώσσα. Οι Βούλγαροι απεσταλμένοι, αφού κατηγόρησαν τους Έλληνες ότι όχι μόνο δεν συνέβαλαν, αλλά και παρεμπόδισαν τον διαφωτισμό της Βουλγαρίας, συνέχισαν: «Εμείς μόνοι μεταξύ των λαών καθόμαστε στο σκοτάδι. χρειαζόμαστε φως. Το ζητάμε από τον Θεό. είμαστε ικανοί και έτοιμοι να το δεχτούμε, αλλά όχι από τους Λατίνους και όχι από τους Προτεστάντες. Δέκα Βούλγαροι νέοι ζητήθηκαν από το Παρίσι για δωρεάν εκπαίδευση εκεί. Αμερικανοί ιεραπόστολοι μας πρόσφεραν παρόμοια υπηρεσία. Όλοι όμως τους φοβόμαστε, γιατί δεν έχουν την σωστή πίστη και τη χάρη του Θεού, αγαπάμε μόνο το αγνό φως της Ορθοδοξίας.»⁵⁷

Η καταγραφή του συγκεκριμένου ανεκδότου από τον Ουσπένσκι μόνο τυχαία δεν μπορεί να είναι, καθώς συμπυκνώνει σε μια ευσύνοπτη παράθεση τη συνθήκη που αντιμετωπίζουν οι ντόπιοι πληθυσμοί και την άποψη που έχουν γι' αυτή, άποψη που εμμέσως οικειοποιείται και ο ίδιος ο συγγραφέας, καθώς, όπως θα δούμε αμέσως μετά, προβαίνει σε σχετικές ενέργειες για να συνδράμει στο αίτημά τους. Η περιγραφόμενη συνθήκη δεν είναι άγνωστη, αλλά ομοιάζει με εκείνη που περιγράφει ο Γκριγκορόβιτς, χωρίς να στερείται κάτι, δεδομένου ότι ο Ουσπένσκι δεν είχε τη δυνατότητα να επισκεφθεί τις περιοχές αυτές. Οι Βούλγαροι αγνοούνται από το οθωμανικό κράτος και απειλούνται από τους Έλληνες κληρικούς. Η μόνη διαφορά ανάμεσα σε αυτές τις ταυτόσημες αναφορές είναι ότι στον Ουσπένσκι φαίνεται ότι οι ίδιοι οι πληθυσμοί αντιλαμβάνονται την κατάστασή τους και επιζητούν την πνευματική τους καλλιέργεια,

⁵⁶ Порфирий Успенский, *Книга бытия моего*, Т. I. СПб., 1894, σ. 123.

⁵⁷ Порфирий Успенский, *Книга бытия моего*, Т. III. СПб., 1896, σ. 106.

η οποία ασφαλώς μετέρχεται τον δρόμο της ορθόδοξης πίστης, αναδεικνύοντας για άλλη μια φορά την αξία της πίστης τους ως βασικής ορίζουσας της ταυτότητάς τους. Επίσης από το κείμενο προκύπτουν και οι απόπειρες άλλων δυνάμεων να οικειοποιηθούν τους Βούλγαρους, τις οποίες ωστόσο φέρονται να απορρίπτουν. Ο ίδιος ο Ουσπένσκι, σχολιάζοντας αυτό το γεγονός, γράφει:

Την ίδια μέρα διαβίβασα την αίτηση των Βουλγάρων του Βουκουρεστίου για την εισαγωγή 12 νεαρών συγγενών τους στη Σχολή του Κιέβου. Είθε ο Κύριος να τους δώσει σύμφωνα με την καρδιά τους! Οι Βούλγαροι είναι οικογένειά μας και, με την αγάπη του Χριστού, πρέπει να τους γνωρίσουμε το φως που μας φωτίζει, και που δεν έχουν. Το σκοτάδι είναι δυσάρεστο για αυτούς, καταστροφικό. Λαχταρούν τη φώτιση. Θέλουν να είναι ένας λαός με τάξη και ευημερία. Ιερός πόθος, άξιος εκπλήρωσης!⁵⁸

Η διαμεσολάβηση του Ουσπένσκι απέφερε καρπούς, καθώς και οι δώδεκα νεαροί Βούλγαροι έγιναν δεκτοί, αν και μόνο έξι από αυτούς έλαβαν δημόσια χρηματοδότηση για τις σπουδές τους. Αυτό το επεισόδιο μαρτυρά το ενδιαφέρον που έχει ο Ουσπένσκι για την πνευματική φώτιση των Βουλγάρων, η οποία παρεμποδιζόταν και από τους Έλληνες και από τους Οθωμανούς, και την παρουσιάζει ως μια γενικευμένη ανάγκη που χαρακτηρίζει τον βουλγαρικό λαό εν συνόλω.

Ο Ουσπένσκι ανησυχούσε για την λογοκρισία της Πύλης καθώς έβλεπε πολλά από τα λειτουργικά βιβλία που έστελνε η Ρωσία για τους Βούλγαρους να μη φτάνουν ποτέ, ενώ κατηγορούσε και τον Οικουμενικό Πατριάρχη Άνθιμο για αβλεψία.⁵⁹ Όταν επισκέφθηκε τη Μονή Χιλανδαρίου στο Άγιο Όρος προσπάθησε να διασώσει και να μεταφράσει τα αρχεία που μαρτυρούν μεταξύ άλλων τις ιστορικές ρωσικές σχέσεις με την Μονή. Στο ημερολόγιό του ο Ουσπένσκι γράφει πολλές φορές για το *πανορθόδοξο* όραμά του για το μέλλον. Ενδεικτικά, στο λιμάνι της Βραΐλας, κοιτώντας τον Δούναβη προς τη Βουλγαρία, οραματίζεται το μέλλον της Βουλγαρίας:

Καραντίνα στη Βραΐλα. Από το πλοίο είδα τη Βάρνα και ευλόγησα τον Θεό, που έμαθε στα δάχτυλα των στρατιωτών μας εκεί να ορκίζονται. Στο ρωσικό στόμιο του Δούναβη φούντωσε η σλαβική μου καρδιά και τραγούδησα: Είναι ο Δούναβης, ο Δούναβής μου, γιος του Ιβάνοβιτς Δούναβη. Τίμιοι Κοζάκοι φρουρούν την αριστερή όχθη αυτού του αγαπημένου ποταμού. Είδα τις φιλόξενες καλύβες τους, είδα τα δώρατά τους και τα μετρημένα βήματά τους. Κοιτάζουν πέρα από τον Δούναβη, αισθανόμενοι τα καταπιεσμένα τους αδέρφια. Το ρωσικό ένστικτο είναι αλάθητο. Πράγματι, οι σλαβο-βούλγαροι αδελφοί που ζουν πέρα από τον Δούναβη περιμένουν τους Ρώσους αδελφούς τους να γιορτάσουν και να

⁵⁸ Порфирий Успенский, *Книга бытия моего*, Т. III. СПб., 1896, σ. 107.

⁵⁹ Порфирий Успенский, *Книга бытия моего*, Т. IV. СПб., 1896, σ. 271.

ειρηνεύσουν στην αιωνιότητα κάτω από τη σκιά του σταυρού και του ρωσικού αετού. Αναμένετε αδελφοί, θα έλθουμε.⁶⁰

Στο σημείο αυτό η παρομοίωση είναι σαφής: το βλέμμα των Κοζάκων ταυτίζεται με το ρωσικό κράτος που οφείλει να παρέμβει με κάθε μέσο για την απελευθέρωση των καταπιεσμένων τους αδελφών. Στην ορθόδοξη πανσλαβική κοινότητα που οραματίζεται, η Ρωσία αναδεικνύεται προστάτιδα και εγγυήτριά της. Η ομοιόμορφη εικόνα των «αδελφών σλαβο-βούλγαρων» που στωικά αναμένουν την απελευθέρωση κάτω από τα σύμβολα της ορθοδοξίας και της ρωσικής μοναρχίας, μαρτυρά την ουσία της ύπαρξης της Ρωσικής Αυτοκρατορίας κατά τον Ουσπένσκι. Η εθνικιστική φαντασίωσή του είναι ενδεικτική για τον ηγετικό ρόλο της Ρωσίας και την ιερότητά του, ενώ χρησιμοποιώντας τον πρώτο πληθυντικό θέτει εαυτόν στην υπηρεσία αυτής της αποστολής.

Μετά τον Κριμαϊκό Πόλεμο, όταν οι κινήσεις για την ίδρυση αυτοκέφαλης βουλγαρικής εκκλησίας είχαν πολιτικοποιήσει έντονα τις ελληνοβουλγαρικές σχέσεις στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, ο Ουσπένσκι εξέφρασε δημόσια την άποψή του στον Πατριάρχη Αλεξάνδρειας Καλλίνικο το 1860, όταν ρωτήθηκε για τη γνώμη της Ιεράς Συνόδου για την ελληνοβουλγαρική διαμάχη:

Είναι φυσικό εσείς οι Έλληνες να συμπάσχετε και να προωθείτε τις ιδέες και τις φιλοδοξίες των Ελλήνων, και είναι φυσικό εμείς οι Σλάβοι να είμαστε στο πλευρό των Σλάβων της Βουλγαρίας. Αλλά οι συνετοί ανάμεσά μας λυπούνται για τη λεκτική διαμάχη και δεν εγκρίνουν την απροετοίμαστη αυτοκεφαλία της Βουλγαρικής Εκκλησίας, της οποίας η πνευματική φώτιση είναι πολύ φτωχή, ωστόσο, επιθυμούν να τελούνται θείες λειτουργίες για τους Βούλγαρους στη σλαβική γλώσσα, που θα έπρεπε να διδάσκονται από παιδιά και σε σχολεία, και ότι θα πρέπει να έχουν δικούς τους σε γλώσσα και αίμα επισκόπους, για πρώτη φορά, τουλάχιστον τους μισούς. Σε αυτό πρόσθεσα ότι θα θέλαμε να μην συγχέετε τις ενέργειες της βουλγαρικής κοινωνίας στη Ρωσία με τις απόψεις της κυβέρνησής μας.⁶¹

Σε μια άλλη συνομιλία με ένα από τα μέλη της Ρωσικής Εκκλησιαστικής Αποστολής στην Ιερουσαλήμ ήταν πολύ πιο ξεκάθαρος: «Οι Βούλγαροι είναι αδέρφια για εμάς, και θα τους ελευθερώσουμε, ανεξάρτητα από το κόστος».⁶²

Είναι εμφανές πως η μορφή αυτού του περιηγητικού κειμένου – ταξιδιωτικού ημερολογίου ευνοεί την έκφραση των αισθημάτων ενός παθιασμένου σλαβόφιλου

⁶⁰ Порфирий Успенский, *Книга бытия моего*, Т. III, СПб. 1896, σ. 2.

⁶¹ Порфирий Успенский, *Книга бытия моего*, Т. VII, σ. 287.

⁶² Порфирий Успенский, *Книга бытия моего*, Т. VII, σ. 299.

όπως ήταν ο Ουσπένσκι, στον οποίο μπορεί να μην επετράπη να πατήσει βουλγαρικό χώμα, όμως γι' αυτόν το Βουλγαρικό Ζήτημα ήταν πανταχού παρόν. Ο επίσημος ρόλος που του είχε εμπιστευθεί η Ρωσική Αυτοκρατορία δεν τον περιόρισε στο να υπερασπιστεί το κατεστημένο· αντιθέτως, εκμεταλλεύτηκε τη θέση του σε κάθε ευκαιρία να βοηθήσει την πρόσβαση των Βουλγάρων στην εκκλησιαστική ιεραρχία και την μόρφωση. Σε αυτή την παράλληλη διαδικασία, του επίσημου καθήκοντος και της προσωπικής άποψης, ο Ουσπένσκι κατάφερε να μεταθέτει συνεχώς τα όρια μεταξύ καθήκοντος και αυτού που θεωρεί ηθικά σωστό, με οδηγό τη δική του αντίληψη για το πνεύμα της ορθοδοξίας.

Κεφάλαιο 3

Συμπεράσματα

Στην παρούσα εργασία θέσαμε το ιστορικό και πολιτικό πλαίσιο του μακρού 19^{ου} αιώνα κατά τον οποίο η Ρωσική Αυτοκρατορία δρούσε ως ηγεμονεύουσα ευρωπαϊκή δύναμη εντός του Ανατολικού Ζητήματος, με αποκλειστικές αξιώσεις. Ως το μεγαλύτερο χριστιανορθόδοξο κράτος, στόχευε στην πολιτική ηγεμονία των ομόδοξων λαών των Βαλκανίων, και ιδιαιτέρως των «αδελφών» Σλάβων. Οι πολεμικές επιχειρήσεις στην Ανατολική Μεσόγειο έδιναν τη θέση τους στις επιστημονικές, ανθρωπιστικές και θρησκευτικές αποστολές, και ενώ η δημόσια σφαίρα αμβλυνόταν, ο ρόλος της Ρωσίας απέναντι στον σλαβικό κόσμο γινόταν αντικείμενο αναθεώρησης και λάμβανε υπαρξιακές διαστάσεις, ειδικά εντός των σλαβοφιλικών κύκλων.

Όπως είδαμε στα προηγούμενα κεφάλαια, τα ταξιδιωτικά κείμενα της περιόδου του 19^{ου} αιώνα διατηρούν μια διττή διαμορφωτική ιδιότητα, τόσο ως προς την ίδια τη διαμόρφωση της ρωσικής εθνικής ταυτότητας καθαυτής, αλλά και της ιδιαίτερης θέσης που κατέχουν οι Βούλγαροι στο ρωσικό φαντασιακό, η οποία εκπορεύεται από την άνθιση του ρωσικού σλαβισμού κατά την περίοδο της γνωριμίας τους, μέσω αυτών των περιηγητικών κειμένων. Τα κείμενα αυτά επιχειρούν, εντός ενός σλαβοφιλικού πλαισίου, που κινείται στο φάσμα ανάμεσα στην ηθική υποχρέωση προστασίας των ομοδόξων και την *εξωτικοποίηση*, να σκιαγραφήσουν την εικόνα των Βουλγάρων, μέσα σε ένα ευρύτερο αντιφατικό πολιτικό πλαίσιο, στο οποίο η επιθυμία για συνδρομή προς τους ορθόδοξους σλάβους ενίοτε προσκρούει στα οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα του ρωσικού κράτους και επηρεάζεται από τις διμερείς σχέσεις άλλων ισχυρών κρατών.

Από τα κείμενα αυτά ξεχωρίζουν εκείνα των συγγραφέων Γκριγκορόβιτς και Ουσπένσκι, που ανήκουν στο ευρύ σλαβοφιλικό περιβάλλον και γράφουν για τους Βούλγαρους υπό διαφορετική οπτική γωνία. Από τη μία πλευρά, ο Γκριγκορόβιτς επιχειρεί με το σύγγραμμα από το επιστημονικό του ταξίδι, και συνεπώς υπό το πρίσμα της επιστημονικής έρευνας, να θέσει τις βάσεις για τη μελέτη της βουλγαρικής ιστορίας και να παρουσιάσει στο ρωσικό ακαδημαϊκό κοινό τις βασικές προβληματικές της. Ο Ουσπένσκι, από την άλλη πλευρά, λόγω της ταυτοτικής του συγκρότησης ως

αποστόλου της Ορθοδοξίας, έρχεται σε επαφή με τους Βούλγαρους στο πλαίσιο της θεσμικής θρησκευτικής του ιδιότητας.

Ωστόσο, αν και τα δύο κείμενα εκκινούν από διαφορετική αφετηρία, το ενδιαφέρον πάντα περιστρέφεται και εστιάζει σε ζητήματα θρησκευτικής έκφρασης και συνείδησης, αλλά και πολιτισμικής εγγύτητας με το ρωσικό κράτος. Στα γραπτά και των δύο αποτυπώνεται η κατάσταση των Βουλγάρων, η οποία σε γενικές γραμμές χαρακτηρίζεται με όρους κομβικότητας από πολλαπλή καταπίεση και πνευματικό «σκότος». Αμφότεροι εξετάζουν τις αιτίες για τη συνθήκη που περιγράφουν· ενδιαφέρον είναι ότι δεν θεωρούν υπαίτια για αυτήν την κατάσταση αποκλειστικά την οθωμανική κυριαρχία, κάτι που θεωρείται αναμενόμενο· υπαίτιος για τους ίδιους είναι και ο ελληνικός κλήρος που, με όχημα την ελληνική πολιτισμική επικυριαρχία, ιδιαίτερα στο ζήτημα της γλώσσας, πάνω στους ορθόδοξους χριστιανούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, δομεί ενδοδογματικές ιεραρχικές σχέσεις και εξυπηρετεί πολιτικούς σκοπούς, παρουσιαζόμενος ως ο κύριος επιτεθείς εντός του ορθόδοξου δόγματος.

Επιπλέον από την συνεξέταση των δύο κειμένων προκύπτει η ανάδειξη συναισθημάτων συμπάθειας και αλληλεγγύης που καλλιεργείται με την επαφή τους με τους λαούς αυτούς, ενισχύοντας την αίσθηση της ύπαρξης σλαβικής κοινότητας στην οποία συνανήκουν. Εδώ ειδική μνεία αξίζει να γίνει στον Ουσπένσκι και την επιθυμία του – μοτίβο που επανέρχεται στα κείμενά του – για τη δημιουργία μιας πανορθόδοξης κοινότητας. Άλλο ένα κοινό σημείο ανάμεσα στα δύο κείμενα αποτελεί ότι τα ίδια τα κείμενα αλλά και η εν γένει δραστηριότητα αμφοτέρων ισοδυναμεί με τη μορφή μιας απεύθυνσης προς τη Ρωσία για να γίνει αρωγός των Βουλγάρων στη διαμόρφωση και ανάδειξη της πολιτισμικής τους ταυτότητας. Η λύση, ωστόσο, στα προβλήματα των Βουλγάρων δεν μπορεί να διατυπωθεί στην έρευνα του Γκριγκορόβιτς με τον τρόπο που αποτυπώνεται στο προσωπικό ημερολόγιο του Ουσπένσκι, αφενός εξαιτίας του ασφυκτικού κρατικού ελέγχου που ασκείται στις σλαβικές σπουδές της περιόδου προς αποφυγή πολιτικών συνειρμών, αφετέρου λόγω του ότι το συγκεκριμένο κείμενο διεκδικεί την επιστημονικότητα και την αντικειμενική καταγραφή των ευρημάτων, και άρα οφείλει να διατηρεί μια αντικειμενική αποστασιοποίηση.

Η παρούσα έρευνα επιχείρησε να φωτίσει τους παράγοντες που διαμορφώνουν εθνική συνείδηση και τον τρόπο που σκιαγραφείται ο «Άλλος» μέσα από μία ειδική

κατηγορία κειμένων. Θα είχε ενδιαφέρον μια περαιτέρω έρευνα να επιχειρήσει να διερευνήσει τον τρόπο που οι ίδιες ταυτότητες προσλαμβάνονται σε άλλα κείμενα της εποχής, όπως στον Τύπο ή σε ευρύτερα λογοτεχνικά είδη, ακόμη και σε διοικητικά ή εκκλησιαστικά έγγραφα, και να επιχειρήσει να τα παρουσιάσει διακειμενικά, εστιάζοντας στις ομοιότητες και τις διαφορές τους, αλλά και στον τρόπο που συνομιλούν.

Πηγές – Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Άντα Διάλλα, *Η Ρωσία απέναντι στα Βαλκάνια, Ιδεολογία και πολιτική στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009.

Άντα Διάλλα, *Η Ρωσική Αυτοκρατορία και ο Ελληνικός Κόσμος, Τοπικές, Ευρωπαϊκές και Παγκόσμιες Ιστορίες στην Εποχή των Επαναστάσεων*, Αλεξάνδρεια 2023.

Παρασκευάς Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία, Οι Περιπέτειες μιας Σχέσης, Από το «Ελλαδικό» στο Βουλγαρικό Σχίσμα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 2003.

Κέτα Μίρτσεβα, «Καταστροφή βιβλίων, βουλγαρικές πρακτικές και μύθοι του 19^{ου} αιώνα», Ανδρέας Λυμπεράτος (επιμ.), *Τα Βαλκάνια, Εκσυγχρονισμός, Ταυτότητες, Ιδέες*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών (ΙΤΕ), Ηράκλειο 2014.

Maria Todorova, *Βαλκάνια, Η Δυτική Φαντασίωση*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2005.

Ξενόγλωσση

Alexei Miller, *The Romanov Empire and Nationalism: Essays in the Methodology of Historical Research*, Central European University Press 2008, σ. 45.

Serge Berstein, Pierre Milza, *Η Ιστορία της Ευρώπης, Από τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία στα Ευρωπαϊκά κράτη, 5^{ος}-18^{ος} αιώνας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997

David Schimmelpenninck Van Der Oye, *Russian foreign policy, 1815-1917*, στο *The Cambridge History of Russia Volume II, Imperial Russia, 1689-1917*, Ed. Dominic Lieven, Cambridge University Press 2006, σ. 557.

Carter Vaughn Findley, *Turkey, Islam, Nationalism, and Modernity: A History, 1789-2007*, Yale University Press 2010.

Yiuliana Boycheva, “The Transfer of Russian Icons to Greece (16th – 20th Centuries) and the example of Patmos”, Yuliana A. Boycheva (ed.), *Routes of Russian Icons in Greece and the Balkans (16th – 20th c.)*, La Pomme d’ or 2016, 123.

Barbara Jelavich, *Russia’s Balkan Entanglements (1806-1914)*, Cambridge University Press 1991.

- Mark von Hagen, *Federalisms and Pan-movements: Re-imagining Empire, στο Russian Empire. Space, People, Power, 1700–1930*, επ. Jane Burbank, Mark von Hagen, Anatolyi Remnev, Indiana University Press 2007, σ. 498.
- David MacKenzie, *The Serbs and Russian Pan Slavism, 1875–1878*, Ithaca: Cornell University Press 1967.
- Benedict Anderson, *Imagined Communities, Reflection of the Origins and Spread of Nationalism*, Verso 1983.
- Hans Rogger, *National Consciousness in Eighteenth-Century Russia*, Harvard University Press 1960.
- Sarah McArthur, *Being European: Russian Travel Writing and the Balkans, 1804-1877*, University College London School of Slavonic and East European Studies 2010.
- Denis Vovchenko, Modernizing Orthodoxy: Russia and the Christian East (1856-1914), *Journal of the History of Ideas*, April 2012, Vol. 73, No. 2 (April 2012), σ. 295-317, University of Pennsylvania Press.
- John Breuilly, *Nationalism and the State*, Manchester University Press 1993, 281.
- James Clarke, *The Pen and the Sword: Studies in Bulgarian History*, Boulder: East European Monographs 1988.
- Louis Levine, Pan-Slavism and European Politics, *Political Science Quarterly*, Vol. 29, No. 4 (Dec., 1914), σσ. 664-686, Oxford University Press.
- Michael Boro Petrovich. *The Emergence of Russian Pan Slavism, 1856-1870*, Greenwood Press 1985, σσ. 21-22.
- B. H. Sumner, Russia and Pan Slavism in the Eighteen-Seventies, *Transactions of the Royal Historical Society*, 1935, Vol. 18 (1935), σσ. 25-52, Cambridge University Press.
- Louise McReynolds, *The News Under Russia's Old Regime: The Development of a Mass-Circulation Press*, Princeton University Press, 1991, σ. 80.
- Mary Louise Pratt, «*Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*», Routledge 1992.
- Lucien J. Frary, *Russian Missions to the Orthodox East: Antonin Kapustin (1817–1894) and his World*, *Russian History* 40 (2013) 133–151.

V. della Dora, “Light and sight: Vasilij Grigorovich Barskij, Mount Athos and the Geographies of eighteenth-century Russian Orthodox Enlightenment”, *Journal of Historical Geography* 53 (2016), 83–103 .

Sara Dickinson, *Breaking Ground: Travel And National Culture In Russia From Peter I To The Era Of Pushkin*, Rodopi 2006, с. 34.

Lucien J. Frary, *Russian Missions to the Orthodox East: Antonin Kapustin (1817–1894) and his World*, *Russian History* 40 (2013) 133–151.

Игнатъев Николай, Павлович, *Граф Н. П. Игнатъев и Православный Восток. Документы. Переписка. Воспоминания. Том I. Записки о русской политике на Востоке. 1864-1887*, Индрик, Москва 2015, с. 292.

Людмила Лаптева, *История славяноведения в России в XIX веке*, Индрик 2005

Муртузалиев Сергей Ибрагимович, *В. И. Григорович, первый российский историк Болгарии XV–XVI вв., сто В. И. Григорович и развитие славяноведения в России*, Материалы «круглого стола» с международным участием, посвященного 200-летию со дня рождения ученого; г. Г. П. Мягков (сост., отв. редактор), Е. А. Чиглинцев (сост., отв. редактор). Казань, 2015.

Григорович В., *Краткое обозрение славянских литератур Виктора Григоровича*. Казань, 1841.

Виктор Григорович, *Очерк путешествия по Европейской Турции: с картою окрестностей охридских и преспанских гор*, Казань 1848.

Виктор Григорович, *Очерк путешествия по Европейской Турции*, Москва 1877.

Порфирий Успенский, *Книга бытия моего*, Т. I. СПб., 1894.

Порфирий Успенский, *Книга бытия моего*, Т. III. СПб., 1896.

Порфирий Успенский, *Книга бытия моего*, Т. IV. СПб., 1896.

Порфирий Успенский, *Книга бытия моего*, Т. VII, с. 299.